महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग

भायखळा कारागृहातील महिला कैदी मंजूळा शेटये यांच्या मृत्यू संदर्भात तसेच राज्यातील कारागृहात असणाऱ्या

महिला कैदयांना पुरविण्यात येणाऱ्या सोयी सुविधा, आहार, आरोग्य व सुरक्षितता आणि अनुषंगिक बाबींची

चौकशी करण्यासाठी तसेच त्यासंबंधीच्या आवश्यक त्या उपाययोजना सुचविण्यासाठी नेमलेल्या

विशेष तपास पथक (*SIT*) चा अहवाल.

श्रीमती विजया रहाटकर, अध्यक्षा

श्रीमती नीता ठाकरे
सदस्या

श्रीमती गयाताई कराड
सदस्या

श्रीमती विंदा कीर्तिकर
सदस्या

श्रीमती देवयानी ठाकरे
सदस्या

ॲड आशाताई लांडगे
सदस्या

श्री. सतीश माथुर भा.पो.से.
पोलीस महासंचालक

डॉ. मंजषू मोळवणे
सदस्य सचिव (प्रभारी)

भायखळा कारागृहातील महिला कैदी मंजुळा शेट्येचा पाव आणि अंडे या सारख्या शुल्लक कारणावरून झालेल्या भांडणातून झालेल्या अमानुष मारहाणीत २३ जून २०१७ ला मृत्यू झाला. या घटनेने महिला कैदी, त्यांची अवस्था याविषयी प्रश्न निर्माण झाले. महिलांच्या न्याय हक्कासाठी, सक्षमीकरणासाठी कार्यरत असणाऱ्या महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाने या घटनेची तात्काळ दखल घेऊन स्वाधिकारे याचिका आपल्याकडे दाखल करून घेतली.

दि. २६/०६/२०१७ रोजी श्रीमती. स्वाती साठे, महानिरीक्षक, कारागृह या सदर प्रकरणाची माहिती देण्यासाठी आयोगासमोर उपस्थित राहिल्या होत्या.

त्यानंतर या अनुषंगाने मंजुळा शेट्ये यांच्या मृत्यू संदर्भात तसेच राज्यातील कारागृहात असणाऱ्या महिला कैद्यांना पुरविण्यात येणाऱ्या सोयी, सुविधा, आहार, आरोग्य व सुरक्षितता आणि अनुषंगिक बाबींची चौकशी करण्यासाठी तसेच त्यासंबंधीच्या आवश्यक त्या उपाययोजना सुचविण्यासाठी ३ तज्ञ व्यक्तींचे विशेष तपास पथक (SIT) स्थापन करण्याचा निर्णय महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाच्या अध्यक्ष या नात्याने मी दि. ४/०७/२०१७ रोजी घेतला. या विशेष तपास पथकात श्री. आनंद निरगुडे, निवृत्त न्यायमूर्ती, मुंबई उच्च न्यायालय, श्री. प्रवीण दीक्षित, निवृत्त पोलीस महासंचालक व स्वयंसेवी संस्थेच्या प्रतिनिधी श्रीमती अंजली देशपांडे यांचा समावेश होता. या विशेष तपास पथकाच्या चार बैठका झाल्या. डॉ. भूषण कुमार उपाध्याय, अपर पोलीस महासंचालक, महानिरीक्षक कारागृह यांच्यासह संबंधित महत्त्वाच्या व्यक्तीना विशेष तपास पथकाकडून साक्षीसाठी बोलावण्यात आले होते. तसेच या विशेष तपास पथकाने भायखळा कारागृह येथे प्रत्यक्ष उपस्थित राहून भेट दिली.

या विशेष तपास पथकाने आपला अहवाल दि. ९/११/२०१७ रोजी महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगास सादर केला. विशेष तपास पथकाने चौकशी अहवालासह आपल्या शिफारसी नमूद केल्या आहेत. तसेच टाटा सामाजिक विज्ञान संस्थेने महिला कैद्यांची स्थिती सुधारणेसाठी केलेल्या सूचनांचा ही यात अंतर्भाव आहे.

सदर अहवाल तसेच यातील शिफारसींच्या साहाय्याने राज्यातील कारागृहात असणाऱ्या महिला कैद्यांना त्यांचे न्याय हक्क मिळावे यासाठी शासनाला पावले उचलता येतील.

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाच्या वतीने नेमण्यात आलेल्या विशेष तपास पथकाचा अहवाल उचित कार्यवाहीकरिता शासनास सुपूर्द करण्यात येत आहे.

VkRahatkr

(विजया रहाटकर)

अध्यक्षा

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग

मुंबई

दि.२० नोव्हेंबर २०१७

श्रीमती विजया रहाटकर
अध्यक्षा
(राज्यमंत्री दर्जा)

महाराष्ट्र शासन
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA
महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग
Maharashtra State Commission For Women

गृहनिर्माण भवन (म्हाडा बिल्डिंग)
कलानगर, पोटमाळा, वांद्रे (पूर्व), मुंबई ४०० ०५१.
: 022-2659 0474/2659 1980/2659 0806/2659 0878, 26591142
Website : www.mahilaayog.maharashtra.gov.in

Gruha Nirman Bhavan (MHADA Bldg.)
Mezzanine Floor, Kalanagar, Bandra (E.) Mumbai 400 051.
Fax : 022-2659 1541
E-mail : mscwmahilaayog@gmail.com

क्रमांक : ममआ/२०१७/मंशे/का-३/ /२००
दिनांक : ४/०७/२०१७

प्रति,

१. श्री.आनंद निरगुडे, निवृत्त न्यायमूर्ती

२. श्री.प्रविण दिक्षित, निवृत्त पोलीस महासंचालक

३. श्रीमती अंजली देशपांडे, स्वयंसेवी संस्थांच्या प्रतिनिधी (NGO)

महोदय/महोदया,

भायखळा कारागृहात मंजूळा शेटये यांचा अमानुष मारहाण करुन मृत्यू झाल्याची बातमी माध्यमांमध्ये प्रसिध्द् झाली होती. त्याची तात्काळ दखल घेऊन महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाने स्वाधिकारे याचिका आपल्याकडे दाखल करुन घेतली होती. त्या अनुषंगाने मंजूळा शेटये यांच्या मृत्यू संदर्भात तसेच इतर तक्रारींवर महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग कायदा १९९३, कलम ८(१) अन्वये राज्यातील कारागृहात असणाऱ्या महिला कैद्यांना पुरविण्यात येणाऱ्या सोयी, सुविधा, आहार, आरोग्य व सुरक्षितता आणि अनुषंगिक बाबींची चौकशी करण्यासाठी तसेच त्यासंबंधीच्या आवश्यक त्या उपाययोजना सुचविण्यासाठी ३ तज्ञ व्यक्तींचे विशेष तपास पथक (SIT) स्थापन करण्यात येत आहे. त्या पथकात आपण असावे असे आयोगाने ठरविले आहे. हे पथक महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग नियुक्त करत आहे. यामध्ये खालील तज्ञ व्यक्ती असणार आहेत.

१. श्री.आनंद निरगुडे, निवृत्त न्यायमूर्ती.

२. श्री.प्रविण दिक्षित, निवृत्त पोलीस महासंचालक

३. श्रीमती अंजली देशपांडे, स्वयंसेवी संस्थांच्या प्रतिनिधी (NGO)

कृपया आपण याबद्ल आपले सहमती पत्र या कार्यालयास द्यावे. व लवकरात लवकर कार्यवाही सुरु करावी. या संबंधित बैठक उद्या दि.५.७.२०१७ रोजी सकाळी १०.३० वाजता महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, गृहनिर्माण भवन, पोटमाळा, वांद्रे(पू), मुंबई-४०० ०५१ येथे आयोजित केली आहे. कृपया आपण उपस्थित रहावे, ही विनंती.

आपली,
VRahatkar
(विजया रहाटकर)
अध्यक्षा

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाच्या अध्यक्षा मा. विजया रहाटकर यांना विशेष तपास पथक (SIT) चा अहवाल सादर करताना
श्री. आनंद निरगुडे निवृत्त न्यायमुर्ती, मुंबई मा.उच्च न्यायालय आणि श्री. प्रविण दीक्षित, निवृत्त पोलीस महासंचालक

SIT समिती अध्यक्ष, सदस्य
श्री.आनंद निरगुडे, निवृत्त न्यायमूर्ती (अध्यक्ष)
श्री.प्रवीण दीक्षित, निवृत्त पोलीस महासंचालक, सदस्य
श्रीमती डॉ.अंजली देशपांडे, (NGO)-सदस्या
दिनांक :

प्रति.
मा.अध्यक्षा,
महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग,
वांद्रे, मुंबई-४०० ०५१.

विषय :- 'भायखळा कारागृहात मंजूळा शेटये यांना अमानुष मारहाण' या विषयावर आयोगाकडून स्थापन SIT समितीचा अहवाल.

संदर्भ :- आयोगाचे प.क्र.ममआ/२०१७/मंशे/का-३/१२००, दि.४.७.२०१७

महोदया,

उपरोक्त विषायाच्या अनुषंगाने आयोगाने स्थापन केलेल्या विशेष तपास पथक (SIT) मध्ये आमची नेमणूक करण्यात आली होती. या समितीच्या उपरोक्त विषया संदर्भात आयोग कार्यालयात ४ बैठका दि.१०.०७.२०१७, दि.१७.०७.२०१७, दि.३१.०७.२०१७ व दि.२१.०८.२०१७ अशा झालेल्या आहेत. प्रत्येक बैठकीचे इतिवृत्त तयार झालेले आहे. तसेच या बैठकांमध्ये काही महत्वाच्या तज्ञ व्यक्तींनाही बोलावण्यात आले होते यामध्ये डॉ.भूषण कुमार उपाध्याय, अपर पोलीस महासंचालक, महानिरिक्षक कारागृह, सुधार सेवा, महाराष्ट्र राज्य, पुणे, श्री.दिलीप सावंत, DCP (Detection) Crime Branch, श्रीमती प्रभा राऊत, PI, Crime Branch, Unit-3, प्रयास संस्थेचे श्री.राघवन, श्री.श्रीकांत सिंह, प्रधान सचिव (अपिल व सुधार)गृह विभाग हे उपस्थित होते. तसेच या समितीने दि.१६.०८.२०१७ रोजी भायखळा कारागृह येथे प्रत्यक्ष उपस्थित राहून भेट दिली.

उपरोक्त घटने संदर्भात अंतिम अहवाल सोबत जोडला आहे. त्या अहवालाचा पाठपुरावा करुन संबंधितांकडून आयोगाने दर ३ महिन्यांनी प्रगती अहवाल घ्यावा व सादर करावा, ही विनंती.

(श्री. आनंद निरगुडे)	(श्री. प्रवीण दीक्षित)	अंजली देशपांडे (डॉ.अंजली देशपांडे)
नि.न्यायाधिश	नि.पो.महासंचालक	स्वयंसेवी संस्थेच्या प्रतिनिधी

SIT समिती, महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, मुंबई

मुंबई महिला जिल्हा कारागृह, भायखळा येथील महिला बंदी मंजुळा शेट्ये यांच्या मृत्यूबाबत एस. आय. टी. चा अहवाल (सप्टेंबर, २०१७)

भायखळा कारागृहात मंजुळा शेट्ये यांना अमानुष मारहाण करून ठार केल्याबाबतची बातमी ''लोकमत'' व ''टाईम्स न्युज नेटवर्क'' या दि. २५.०६.२०१७ रोजीच्या वर्तमान पत्रात प्रसिद्ध झाली होती. सदर बातमी पत्राच्या आधारे महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाने प्रकरणाचे गांभीर्य पाहता तात्काळ स्वाधिकाराने प्रकरण दाखल करून घेतले होते आणि त्याअनुषंगाने आयोगाने तीन ता व्यक्तींचे विशेष तपास पथक (एस.आय.टी.) स्थापन केले. सदर प्रकरणी कारागृह विभागाकडून घटनेचा अहवाल मागविणेत आला तो खालीलप्रमाणे :-

भांडुप पोलीस स्टेशन कडील सी. आर. क्र. ०६/९६, सेशन केस क्र. १००७/९६, कलम ३०२, ३४ भा. दं. वि. अंतर्गत महिला बंदी मंजुळा शेट्ये हिस सदर केसमध्ये दि. ०४.०१.१९९६ मध्ये अटक करण्यात आलेले होते. सदर केसमध्ये नमूद बंदीस सन्मा. शहर सत्र न्यायालय, कोर्ट रुम क्र. ३६, मुंबई यांचेकडून दि. २७.१०.२००४ रोजी जन्मठेप व १०००/- रू. दंड, दंड न भरल्यास ०३ महिने शिक्षा देण्यात आलेली होती. त्यामुळे शिक्षाबंदी मंजुळा शेट्ये ही येरवडा महिला कारागृह येथे शिक्षा भोगत होती. मुंबई जिल्हा महिला कारागृहामध्ये महिला बंद्यांची संख्या जास्त असल्यामुळे व या कारागृहास वॉर्डरची आवश्यकता असल्यामुळे नमूद बंदीस कारागृह उपमहानिरीक्षक, पश्चिम विभाग, येरवडा, पुणे - ६ यांचे आदेश व अधीक्षक, येरवडा मध्यवर्ती कारागृह यांचे पत्र जा. क्र. २९४/१७ अन्वये दि. २६.०४.२०१७ रोजी मुंबई जिल्हा महिला कारागृहात वर्ग करण्यात आलेले होते.

दि. २३.०६.२०१७ रोजी महिला शिक्षा बंदी मंजुळा शेट्ये हिला सायंकाळी ०७.३० वाजता जे. जे. रूग्णालय येथे मयत असल्याचे तेथील वैद्यकिय अधिकारी यांनी घोषित केले.

सदर महिला शिक्षा बंदी मंजुळा शेट्ये हीस कारागृहातील अधिकारी व कर्मचारी यांनी केलेल्या मारहाणीमुळे तिचा मृत्यु तसेच तिच्यावर झालेल्या लैंगिक अत्याचाराबाबत संपूर्ण चौकशी गुन्हे प्रकटीकरण शाखा, युनिट क्र. ०३, मुंबई हे करीत आहेत.

सदर शिक्षाबंदी मंजुळा शेट्ये हिला मारहाण झाले प्रकरणी प्राथमिक अहवालावरून ०१ महिला अधिकारी व ०५ महिला कर्मचारी यांना तात्काळ निलंबित करण्यात आले आहे.

महिला शिक्षाबंदी मंजुळा शेट्ये यांचा शवविच्छेदन अहवाल प्राप्त झाल्यानंतर कर्तव्यावरील महिला अधिकारी व कर्मचारी यांचेवर नागपाडा पोलीस ठाणे येथे गु. र. क्र. २६३/१७, कलम ३०२, ३४ भा. दं. वि. अन्वये गुन्हा दाखल करण्यात आलेला असून सहा महिला अधिकारी / कर्मचारी यांना दि. ०१.०७.२०१७ रोजी गुन्हे शाखेमार्फत अटक करण्यात आली असून त्याबाबतचा तपास गुन्हे प्रकटीकरण शाखा, युनिट क्र. ०३, मुंबई (गु. र. क्र. २७/२०१७) हे करीत आहेत.

सदर घटनेचा अहवाल फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम १७६ (१)(अ) अन्वये पुढील चौकशीसाठी मा. महानगरदंडाधिकारी यांचेकडे पाठविण्यात आले आहे.

शवविच्छेदन अहवालानुसार मयत मंजुळा शेट्ये हिच्या गुप्त अंगावर कोणत्याही जखमा निदर्शनास आलेल्या नाहीत, असे पोलीस उपायुक्त (प्रकटीकरण), गुन्हे शाखा, गुन्हे अन्वेषन विभाग, मुंबई यांनी त्यांचेकडील पत्र क्र. ६६८/पो.अ.आ./प्रकटीकरण/कक्ष-३/१७, दि. ११.०७.२०१७ मध्ये नमूद केले आहे.

दिनांक २४.०६.२०१७ रोजी सकाळी शिक्षाबंदी मंजुळा शेट्ये ही औषधेपचारादरम्यान सर जे. जे. समुह रूग्णालये, मुंबई येथे मयत झाल्याचे महिला बंद्यांना समजले. त्यावेळी शिक्षाबंदी मंजुळा शेट्ये हिचा एक कारागृह महिला अधिकारी व पाच महिला रक्षक कर्मचारी यांनी मारहाण केल्यामुळे मृत्यू झालेला आहे, असे काही महिला बंद्यांनी तक्रार करून आंदोलन केले.

सशस्त्र पोलीस दलातील तसेच कारागृह महिला कर्मचारी जखमी झाल्या. सदर जखमी तीन महिला कर्मचाऱ्यांना उपचारासाठी सर जे. जे. समुह रूग्णालये, मुंबई येथे पाठविण्यात आले. सदर कारवाई मध्ये श्री. अहिरराव, अधीक्षक, मुंबई मध्यवर्ती कारागृह, श्री. इंदुरकर, अधीक्षक, भायखळा जिल्हा कारागृह, श्री. नागेश जाधव, सहाय्यक पोलीस आयुक्त, श्री. संजय बसवंत, वरिष्ठ पोलीस निरीक्षक, तुरुंग अधिकारी श्री. ढुमणे, महिला तुरुंग अधिकारी श्रीमती बाऊस्कर, सशस्त्र पोलीस दलातील श्रीमती जाधव, महिला शिपाई (बक्कल क्रमांक - ०६१९४१) व श्रीमती पवार, महिला शिपाई (बक्कल क्रमांक - १४१६७५) तसेच नागपाडा पोलीस ठाणे येथील श्रीमती ठाकरे, महिला शिपाई (बक्कल क्रमांक -१४०९७९) व कारागृह महिला शिपाई सुवर्णा मेमाणे, आरती अवसरमोल, श्रीमती सारीका दायगुडे तसेच रक्षक कर्मचारी श्री. रामहरी कुटे हे जखमी झाले आहेत.

कारागृहात महिला बंद्यांनी दिवसभरामध्ये वर नमूद केलेल्या गैरवर्तनामुळे महिला न्यायाधीन बंदी इंद्रांणी मुखर्जी, शहनाज गलियार, वैशाली मुंडाळे, कृतीका डहाळ, दिव्या पहुजा, हसीना शेख, संपारॉय, मरियम इम्रान शेख तसेच इतर २०० ते २५० महिला बंद्यांवर नागपाडा पोलीस ठाणे येथे गुन्हा रजिस्टर क्रमांक २६२/२०१७, कलम १२०(ब८, ३५३, ३३२, ३३३, ४३६, ५०४, ५०६, १०९, १४१, १४२, १४४, १४५, १४६, १४९ सह कलम ७ सार्वजनिक मालमत्ता नुकसान कायदा अंतर्गत गुन्हा दाखल करण्यात आलेला आहे.

सदर प्रकरणी कारागृहाचे अधीक्षक, श्री. इंदुरकर व वरिष्ठ तुरुंगाधिकारी श्री. घरबुडवे यांना निलंबित करण्यात आले आहे. तसेच श्रीमती स्वामी साठे, कारागृह उपमहानिरीक्षक यांनी व्हाट्सॲप ग्रुपवरून आवाहन केल्याप्रकरणी चौकशी सचिव दर्जाच्या अधिकाऱ्याकडून करण्यात येत आहे.

तसेच सदर प्रकरणी राज्य महिला आयोगाकडून श्री. आनंद निरगुडे, उच्च न्यायालय, सेवानिवृत्त न्यायाधीश, श्री. प्रविण दीक्षित, सेवानिवृत्त पोलीस महासंचालक व श्रीमती अंजली देशपांडे, सामाजिक कार्यकर्ता अशी समिती गठीत करण्यात आली असून त्यांचे मार्फत स्वतंत्ररित्या चौकशी सुरू आहे. सदर समितीने उक्त प्रकरणी दि. १५.०७.२०१७, दि. ३१.०७.२०१७ व दि. २१.०८.२०१७ रोजी बैठक घेण्यात आली आहे. प्रधान सचिव (अपिल व सुरक्षा) गृहविभाग, अपर पोलीस महासंचालक व महानिरीक्षक कारागृह व सुधारसेवा तसेच डॉ. विजय राघवन, संचालक प्रयास यांचेशी चर्चा करणेत आलेली आहे.

उक्त घटनेचा अहवाल पाहता एकंदरीत असे दिसून येते की, सदर मारहाणीची घटना अत्यंत गंभीर असून अशी घटना घडू नये यासाठी उचित उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

१. *महिला कारागृहातील अथवा महिला विभागातील महिला बंद्यांचया काही तक्रारी / अडअडचणी असतील तर अशा तक्रारी महिला आयोगास करणेकरीता महिला आयोगाचा फलक दर्शनी भागात लावणेकरिता निर्देश दिले आहेत.*

- ➢ कारागृहातील महिला बंद्यांच्या अडीअडचणी/समस्यांचे निराकरण करणेकरिता मोकळेपणी तक्रारी तक्रार पेटीत द्याव्यात असा मा. महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाचा फलक दर्शनी भागात सर्व महिला कारागृह/विभागात लावण्यात आला आहे.

२. *कारागृहातील महिला विभागात अधिकृत बंदीक्षमतेपेक्षा जास्त महिला बंदी बंदीस्त असणे.*

दि. ३०/०६/२०१७ अखेरची माहिती						
अ.क्र.	कारागृहाचे नांव	अधिकृत बंदीक्षमता	सिध्ददोष बंदी संख्या	न्यायाधिन बंदी संख्या	एकूण प्रत्यक्ष बंदीसख्या	बंदी क्षमतेशी टक्केवारी
१.	येरवडा म. का.	१२६	११०	१२९	२३९	१९०
२.	कोल्हापूर म. का. (कळंबा)	३४	४८	०७	५५	१६२
३.	ठाणे म. का.	२५	०४	९७	१०१	४०४
४.	औरंगाबाद म. का.	३१	२७	६२	८९	२८७
५.	नाशिकरोडम. का.	६०	६५	५९	१२४	२०७
६.	कल्याण जि. का.	३५	०५	८३	८८	२५१
७.	रत्नागिरी वि. का.	०३	०१	०८	०९	३००
८.	भंडारा जि. का.	०५	००	१५	१५	३००
९.	चंद्रपूर जि. का.	११	००	२३	२३	२०९
१०.	यवतमाळ जि. का.	०५	००	११	११	२२०
११.	वर्धा जि. का.	०९	०२	१०	१२	१३३
१२.	लातुर जि. का.	२०	००	२१	२१	१०५
१३.	अलिबाग जि. का.	०२	००	०७	०७	३५०
१४.	बुलढाणा जि. का.	०४	००	०६	०६	१५०
१५.	जळगांव जि. का.	१४	००	२९	२९	३०७
१६.	सोलापूर जि. का.	१४	००	२४	२४	१७१
१७.	सातारा जि. का.	०९	००	१३	१३	१४४
१८.	मुंबई महिला जि. का. (भायखळा)	२६२	१५	२८४	२९९	११४

- येरवडा/कोल्हापूर/ठाणे/औरंगाबाद/नाशिकरोड मध्यवर्ती कारागृह/मुंबई महिला जिल्हा कारागृह/चंद्रपुर/कल्याण/जळगांव/सोलापूर जिल्हा कारागृहातील महिला विभागात अधिकृत बंदीक्षमतेपेक्षा जास्त महिला बदी बंदीस्त असल्याने अशा

बंद्यांना नजिकच्या इतर कारागृहात शक्य असल्यास संबंधीत न्यायालयाचे निदर्शनास सदर बाब आणावी व न्यायालयाची मान्यता घेवून (महिला न्यायाधीन बंद्यांबाबत) वर्ग करणेबाबत तसेच कोल्हापूर मध्यवर्ती कारागृहातील महिला बंद्यांना सावंतवाडी जिल्हा कारागृह आणि नाशिकरोड मध्यवर्ती कारागृहातील महिला बंद्यांना धुळे/नंदुरबार जिल्हा कारागृहात वर्ग करणेबाबत कार्यवाही करण्यात यावी तसेच शिक्षा बंद्यांबाबत विभागीय स्तरावर कार्यवाही करणेबाबत विभागीय कार्यालयास निर्देश आलेले आहेत.

३. *सेवाभावी संस्थांचे सक्षमीकरण करणे.*

- ज्या महिला कारागृहात/विभागात ज्या सेवाभावी संस्था कार्यरत आहे, त्यांची बैठक आयोजित करून त्यांचे सक्षमीकरण करणेबाबत विभागीय कार्यालयास निर्देश देण्यात आलेले आहेत.

४. *विदेशी महिला बंद्यांचे प्रत्यार्पण करणे.*

- ज्या महिला कारागृहात/विभागात विदेशी महिला बंदी आहेत त्यांचे प्रत्यार्पण करणेकरिता नियमानुसार कार्यवाहरी करणेबाबत विभागीय कार्यालयास निर्देश देण्यात आलेले आहेत.

५. *महिला बंद्यांसाठी नवीन खुले कारागृह सुरू करणेबाबत -*

- स्थानिक परिस्थिती व सुरक्षितता विचारात घेवून महिला बंद्यांसाठी नवीन खुले कारागृह सुरू करणे शक्य असल्यास तसा सविस्तर प्रस्ताव या कार्यालयास सादर करणेबाबत विभागीय कार्यालयास निर्देश देण्यात आलेले आहेत.

६. *महिला शिक्षा बंद्यांची खुले कारागृह निवडीबाबत -*

- शिक्षाधीन महिला बंद्यांना खुले कारागृहाचा जास्तीत लाभ मिळावा म्हणून खुले कारागृह निवडीसाठी पात्र होणेस महिला बंद्यांसाठी पाच वर्षाची शिक्षेची अट शिथील करून ती तीन वर्षे करणेबाबत शासनास प्रसताव सादर करणेत आला आहे.

७. *महिला कारागृह/महिला विभगात परिचारकाची नेमणूक करणेबाबत -*

➢ महिला बंद्यांना त्यांची तब्येत खराब झाल्यानंतर त्यांना प्राथमिक उपचार तात्काळ मिळणे गरजेचे असल्याने त्या दृष्टिने प्रत्येक महिला कारागृहात / महिला विभागात दोन महिला परिचारकांची एकत्रित वेतनावर नेमणूक करणेस परवानगी मिळणेकरिता शासनास प्रस्ताव सादर करणेत आला आहे.

८. *महिला बंद्यांसाठी व्ही. सी. द्वारे टेली कंप्लेंट घेणेबाबत -*

➢ कारागृहातील महिला बंद्यांच्या अडीअडचणी/तक्रारी असल्यास त्या जाणून घेण्याकरिता तक्रार पेटीऐवजी आठवड्यातून एकदा टेली कंप्लेंट व्हि. सी. द्वारे घेणेबाबत सर्व जिल्हा न्यायाधीशंना आपल्या स्तरावरून आदेश होणेकरिता प्रबंधक, उच्च न्यायालय, मुंबई यांना पत्र पाठविणेत आलेले आहे.

९. *महिला अधिकारी / कर्मचारी यांचे अंतर्गत प्रशिक्षणाबाबत -*

➢ कारागृह विभागातील महिला अधिकारी/कर्मचारी यांना व्हिडीओ कॉन्फरंन्सिंद्वारे मानवी हक्क, बंद्यांचे अधिकार व बंद्यांबाबत सन्मा. सर्वोच्च/उच्च न्यायालयाकडील व विविध न्यायनिर्णय आणि शासनानिर्णयाची माहिती होणेकरिता अंतर्गत प्रशिक्षण सुरू करण्यात आले आहे.

१०. *ज्या कारागृहात महिला बंदी बंदीस्त आहेत अशा कारागृहांनी महिला बंद्यांचे वकील व नातेवाईक यांची गरजेनुसार व्हिडीओ कॉन्फरंन्सिंगद्वारे भेट देण्याची कार्यवाही करावी.*

➢ उक्त निर्देशाप्रमाणे सर्व कारागृहांनी तजवीज करण्यात आली आहे.

११. *महिला विभागामध्ये आयपी बेस्ड सी. सी. टि. व्ही. बसविण्यात यावेत.*

➢ काही महिला कारागृहात/विभागात सुरक्षेच्या दृष्टिने आवश्यक त्या ठिकाणी सी. सी. टी. व्ही. बसविण्यात आले असून अन्य कारागृहात कार्यवाही सुरू आहे.

१२. *ज्या कारागृहात महिला बंदी बंदीस्त आहेत अशा कारागृहांनी महिला बंद्यांसाठी टेली-मेडिसीन सुविधा सुरू करण्यात यावी.*

➢ सदरची सुविधा येरवडा/कोल्हापूर/नागपूर/अमरावती/ठाणे/औरंगाबाद/नाशिकरोड मध्यवर्ती कारागृह भंडारा/वर्धा/यवतमाळ/बुलढाणा/मुंबई महिला/कल्याण/ अलिबाग/चंद्रपूर/वाशिम/सोलापूर/लातूर/बीड/धुळे/नांदेड/जळगांव/रत्नागिरी/ उस्मानाबाद/सांगली/कोल्हापूर जि. का. कारागृह येथे सुरू करण्यात आली आहेत. उर्वरित कारागृहात तशी सुविधा कार्यान्वित करण्याची कार्यवाही सुरू आहे.

१३. *कारागृहाकडील महिला विभागातील कोणकोणत्या सेवाभावी संस्था कार्यरत आहेत त्यांची यादी व त्यांच्या कामाचे स्वरूप (कामाची यादी) पाठविण्यात यावी.*

➢ तसे सर्व कारागृह अधीक्षकांना कळविण्यात आलेले आहे.

१४. *कारागृहातील महिला विभागात काम करणारे महिला अधिकारी/कर्मचारी यांचे पंधरा दिवसातून एकदा (Sensitization) जागृती कार्यक्रम/कार्यशाळा आयोजित करावी व त्यामध्ये बंद्यांचे मानरवी हक्कांचे उल्लंघन न करता नियमानुसार कारागृहाची शिस्त राखणे, बंद्यांच्या जिविताची व सुरक्षिततेची काळजी घेणे हे कारागृहातील प्रत्येक महिला अधिकारी/कर्मचारी यांचे कर्तव्य आहे, याबाबत जागृती करणे, कारागृहातील महिला अधिकारी / कर्मचारी यांनी महिला बंद्यांशी समन्वय साधून त्यांची सुरक्षा, सुधारणा व पुनर्वसन याबाबत त्यांचे समुदपदेशन करणे, तसेच महिला बंद्यांच्या समस्या व त्यांना उद्भवणाऱ्या अडचणी याबाबत महिला बंद्यांशी सुसंवाद साधून त्यांचे समस्येचे निराकरण करणे, या बाबींचा प्रामुख्याने समावेश करावा.*

➢ मुख्यालयाकडील दि. १९.०७.२०१७ रोजीचे परिपत्रक आणि दि. २३.०७.२०१७ अन्वये सर्व कारागृह अधीक्षक यांना निर्देश देण्यात आलेले आहेत.

१५. *महिला विभागात सॅनिटरी नॅपकिन मशिन लावता येईल काय याबाबत चाचपणी करून शक्य असल्यास विहीत कार्यपध्दतीने अथवा एन. जी. ओ. यांचेमार्फत देणगी स्वरूपात बसविण्यात यावेत.*

➢ कारागृहातील महिला बंद्यांना आवश्यकतेनुसार सॅनिटरी नॅपकिन उपलब्ध करून देणेबाबत कारागृह अधीक्षकांना निर्देश देण्यात आले आहेत. तसेच महिला विभागात सॅनिटरी नॅपकिन मशिन लावणेबाबत सुचित करण्यात आले आहे.

१६. *महिला विभागात व्हिडीओ कॉलिंग सेवेबाबत काय कार्यवाही करता येईल -*

- महिला विभागात कॉईनबॉक्स सुविधा सुरू करण्यात आली आहे, त्यामध्ये व्हिडीओ कॉलींगची सुविधा देता येईल काय हे तपासून प्रस्ताव या कार्यालयास सादर करणेबाबत निर्देश देण्यात आले आहेत.

१७. *महिला कारागृह/महिला विभागाजवळील वैद्यकिय महाविद्यालयातील वेळोवेळी मनोविकारतज्ञ/मानसोपचार तज्ञ यांना बोलावून महिला बंद्यांचे नियमित समुपदेशन करावे.*

१८. *कारागृहात बंदीस्त असलेल्या महिला न्यायाधीन बंद्यांना दाखल कलमामध्ये कमाल ०७ वर्षापर्यंत शिक्षा होवू शकते व अशा न्यायाधिन बंद्यांना सन्मा. न्यायालयाने जामीन मंजूर केला आहे, परंतू महिला बंद्यांनी जामीनाची पूर्तता न केल्याने कारागृहातच दाखल आहेत अशा बंदी तसेच त्यांना पी. आर. बॉन्ड देखील मिळाला नाही अश महिला न्यायाधीन बंद्यांची यादी ?*

- महिला न्यायाधीन बंद्यांना दाखल कलमामध्ये कमाल ०७ वर्षापर्यंत शिक्षा होवू शकते अशा महिला बंद्यांची यादी (१०३) आणि महिला बंद्यांनी जामीनाची पूर्तता न केल्याने कारागृहातच दाखल आहेत तथापि त्यांना पी. आर. बॉन्ड देखील मिळाला नाही अशा महिला न्यायाधीन बंद्यांची यादी (२३) राज्य महिला आयोगास कारागृहनिहाय सादर करण्यात आलेली आहे. तसेच मा. पोलीस महासंचालक, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई यांना सदरची माहिती सादर करण्यात आली आहे.

अ.क्र.	कारागृहाचे नाव व पान क्रमांक	दाखल कलमामध्ये कमाल ०७ वर्षापर्यंत शिक्षा होऊ शकते अशा न्यायाधिन बंद्याची संख्या	जामीनाची पूर्तता न केल्याने कारागृहातच दाखल आहेत अशा बंदीची संख्या
१.	सोलापूर जि. का.	०४व	—
२.	येरवडा म. का.	०४	०१
३.	ठाणे म. का.	०९	०३
४.	लातूर जि. का.	०१	–
५.	सातारा जि. का.	०१	–
६.	मुंबई महिला जि. का.	४७	१६
७.	नागपूर म. का.	०१	—
८.	जालना जि. का.	०१	–
९.	जळगांव जि. का.	०२	–
१०.	कल्याण जि. का.	२०	०३
११.	नाशिक रोड म. का.	१३	–
	एकूण	**१०३**	**२३**

१९. *प्रत्येक वैद्याचे **Identity Proof** आणि **Home Proof** कारागृहाकडे असावे.*

➤ *प्रत्येक वैद्याचे **Identity Proof*** कारागृहात तयार करण्यात येते, परंतु ***Home Proof*** बाबत मा. पोलीस महासंचालक, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई यांना संबंधीत पोलीस घटकांना सुचना देणेबाबत विनंती करण्यात आली आहे व कारागृह अधीक्षकांना पोलीस घटकांकडे पाठपुरावा करणेबाबत निर्देश दिले आहेत.

२०. *कैद्यांचे फोटो व फिंगर प्रिंटस् वरून त्यांचे नव्याने आधार कार्ड तयार करण्यातयावे.*

➤ कारागृहातील कैद्यांचे फोटो व फिंगर प्रिंटस् वरून त्यांचे नव्याने आधार कार्ड तयार करणेबाबत कारागृह अधीक्षक यांना निर्देश दिले असून यापूर्वीच कारागृह स्तरावर कार्यवाही सुरू आहे.

२१. *कारागृहातील कैद्यांची संख्या क्षमतेपेक्षा वाढली असल्याने त्यांना जागेचे, पाण्याचे, शौचालय, स्नानगृह, आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात, यास्तव क्षमतेपेक्षा जासत असलेल्या कैद्यांना जवळच्य कारागृहात ठेवण्यात यावे.*

➢ कारागृहातील बंद्यांना मुलभूत सोई सुविधा मिळण्याच्या दृष्टिने सन्मा. उच्च न्यायालय, मुंबई येथील जनहित याचिका क्र. ४६/१५ मध्ये दिलेल्या निर्देशानुसार सर्वसमावेशक शिफारशी करण्याच्या दृष्टिने मा. उच्च न्यायालयाचे सेवानिवृत्त न्यायाधीश डॉ. एस. राधाकृष्णन यांचे अध्यक्षतेखाली समिती गठित करण्यात आली असून सहा महिन्याच्या आत शिफारशी सादर करणेबाबत निर्देश देण्यात आले आहेत.

२२. *मुख्य शहरांमधील म्हणजे कोल्हापूर, नाशिक, नागपूर, मुंबई कारागृहामध्ये जास्त गर्दी (**Overcrowded**) असे तेथील कैदी खुल्या कारागृहात किंवा अन्यत्र जेथे कमी कैदी असतील अशा जवळच्या कारागृहात ठेवण्याची व्यवस्था करावी.*

➢ या कार्यालयाचे पत्र दि. २३.०७.२०१७ अन्वये विभागीय कार्यालयास निर्देश देण्यात आले आहेत.

२३. *काही शहरांमध्ये अशी कारागृह आहेत ज्यामध्ये क्षमतेपेक्षा कमी कैदी आहेत अशाही कारागृहांची यादी स्वंयसेवी संस्थांकडून उपलब्ध करू मिळावी.*

➢ सदरची यादी सोबत जोडली आहे.

२४. स्वंयसेवी संस्थेकडून कैद्यांना वेगवेगळ्या विषयांचे प्रशिक्षण देण्यात यावे. (उदा. टेलरींग, कॉम्प्युटर, हसतकला इ.)

➢ महिला शिक्षा बंद्यांना कारागृहामार्फत तसेच स्वंयसेवी संस्थांमार्फत जॉबवर्क, अगरबत्ती, मेणबत्ती, लिफाफा बनविणे, संगणक टेलरिंग इ. प्रशिक्षण सुरू आहे.

२५. *सामान्य गुन्हा घडलेल्या कैद्यांची सोय स्वतंत्र असावी.*

➢ वर्गीकरणाच्या नियमानुसार शिक्षाधीन व न्यायाधीन बंद्यांना आणि गंभीर गुन्ह्यातील बंद्याना वेगळे ठेवण्यात येत आहे. तथापी जागे अभावी सामान्य गुन्हा घडलेल्या बंद्यांना स्वतंत्र ठेवण्यासाठी जागा उपलब्ध नाही.

२६. *कारागृहातील प्रशासनाकडून अनुत्तीर्ण झालेले **P.S.I.** यांना त्यांच्या सहमतीने जेलर म्हणून नेमण्यात यावे. तसेच **Dy. S. P.** या पदाच्या अधिकाऱ्यांना **Jail Superintendent** म्हणून नेमण्यात यावे, असे समितीने सुचित केले.*

- महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगामार्फत घेण्यात येत असलेल्या पोलीस उपनिरीक्षक पदाच्या परिक्षेसोबत तुरूंगाधिकारी या पदाची परिक्षा घेणेबाबत शासनास प्रस्ताव सादर करण्यात आला आहे. तसेच पोलीस उपनिरीक्षक, सहायक पोलीस निरीक्षक, पोलीस उपअधीक्षक, अपर पोलीस अधीक्षक/अपर पोलीस उपायुक्त, पोलीस अधीक्षक/पोलीस उपायुक्त या पदावरील अधिकाऱ्यांना प्रतिनियुक्तीवर तुरुंगाधिकारी श्रेणी-२, तुरुंगाधिकारी श्रेणी-१, कारागृह उप अधीक्षक, अति. कारागृह अधीक्षक, मध्यवर्ती कारागृह अधीक्षक या पदावर नियुक्त करणेबाबत शासनास प्रस्ताव सादर करण्यात आला आहे.

२७. *मोठ्या शहरातील कारागृहामध्ये आरोग्य सुविधा वाढविल्या पाहिजेत. यामध्ये भेटीच्या वेळी स्त्रीरोगतज्ञ, फिजीशियन, हृदयरोगतज्ञ अशा तज्ञ डॉक्टरांनी कारागृहास भेटी देणे आवश्यक आहे.*

- मोठ्या शहरातील कारागृहामध्ये आरोग्य सुविधा मिळणेकरिता स्त्रीरोगतज्ञ, फिजीशियन, हृदयरोगता अशा तज्ञ डॉक्टरांनी कारागृहास संबंधीत जिल्ह्यातील शासकिय रुग्णालयाकडून भेटी देणेकरिता योग्य ती कार्यवाही करणेबाबत कारागृह अधीक्षक यांना निर्देश देण्यात आले आहेत व त्याप्रमाणे कार्यवाही सुरू आहे.

२८. *कारागृहात स्वंयसेवी संस्था (NGO) कडून **Volunteers Doctors, Lawyers, Social Workers, Counselors** यांची सेवा उपलब्ध करून द्यावी.*

- कारागृहात स्वंयसेवी संस्था (NGO) कडून **Volunteers Doctors, Lawyers, Social Workers, Counselors** यांची सेवा उपलब्ध करून घेणेबाबत अधीक्षक यांना निर्देश देण्यात आले आहेत. तसेच उक्त स्वरूपाचे काम करणेकरिता टाटा ट्रस्ट व शासन यांचे सामजंस्य करारानुसार सद्यस्थितीत तळोजा, येरवडा, औरंगाबाद, नाशिकरोड, नागपूर मध्यवर्ती कारागृह आणि किशोर सुधारालय, नाशिक या ठिकाणी उपक्रम राबविण्यात येत आहे.

२९. *कारागृहाकरिता असलेले **DIG** या पदातील १ पद **Law Ofifcer** व **Welfare Officer** असावेत याबाबत चर्चा झाली.*

- कारागृहातील असलेले **DIG** या पदातील १ पद **Law Ofifcer** व **Welfare Officer** नेमण्ेबाबत शासनास प्रस्ताव सादर करण्यात आला आहे.

३०. ***SIT** समिती मंजुळा शेट्ये प्रकरणाच्या चौकशीकरीता भायखळा कारागृहास दि. १६.०८.२०१७ रोजी सकाळी १०.३० वाजता भेट देणार आहे.*

- मंजुळा शेट्ये प्रकरणाच्या चौकशीकरिता **SIT** समितीने भायखळा कारागृहास दि. १६.०८.२०१७ रोजी भेट दिली. सदर भेटी दरम्यान मा. महोदयांनी कारागृहातील सुरक्षा व सुव्यवस्थेबाबत खालील प्रमाणे सुचना दिलेल्या आहेत.

  - कारागृहातील बंद्यांनी आपआपसात गटबाजी करून कारागृहाची सुरक्षा व्यवस्थ धोक्यात आणू नये याकरिता विशिष्ट कालावधीनंतर त्यांची बॅरक बदलणे.
  - कारागृहातील बंद्यांची परस्परांमध्ये भांडण होणे, प्रशासनाविरूद्ध बंदी हिंसाचारास प्रवृत्त होणे तसेच कर्मचाऱ्यामार्फत बंदीजणांवर मारझोड, अत्याचार होणे इ. प्रकारांमुळे कारागृहाची सुरक्षा व्यवस्था अडचणीत येण्याची शक्यता आहे. सदरील प्रकार होवू नयेत याकरिता विशेष दक्षता घेणे.
  - कारागृह सुरक्षा व्यवस्था अबाधित राहण्याकरिता कारागृहातील सी.सी.टी.व्ही. यंत्रणा अद्ययावत करणे. कारागृहातील संपूर्ण परिसर तसेच प्रत्येक बॅरकमधील आतील व बाहेरील बाजूस फक्त शौचालय सोडून सदरहू यंत्रणा ऑडीओ रिकॉर्डींग सह कार्यान्वित करणे.
  - कारागृहातील बंद्यांची परस्परांमध्ये भांडण होणे तसेच प्रशासनाविरूद्ध बंद्यांनी बंड पुकारणे अशी परिस्थिती निर्माण झाल्यास वेळीस परिस्थिती नियंत्रणात आणण्यासाठी त्वरीत उपाययोजना करून कार्यवाही करणे.
  - विडी, सिगारेट पिणाऱ्या बंद्यांसाठी कारागृह परिसरात स्वतंत्र स्मोकींग झोन तयार करणे तसेच त्याना माचिस व्यतिरिक्त इतर कोणतीही ज्वलनशिल वस्तू पुरविली जाऊ नये.
  - कारागृहातील कार्यरत वैद्यकिय अधिकारी यांनी कारागृहातील मेडिको लिगल केसेस घडल्यास याबाबत स्वतंत्रपणे रजिस्टरमध्ये नोंदी घेवून याबाबत तात्काळ अधीक्षकांना माहिती देणे.

- कारागृहातील न्यायाधीन बंद्यांना शिक्षा लागल्यानंतर त्यांना इतर विभागातील शिक्षाधीन बंदी ठेवण्यात येणाऱ्या कारागृहामध्ये त्वरीत वर्ग करणे.
- कारागृहातील बंद्यांना मा. न्यायालयाने जामीन मंजूर केला परंतू बंद्यांकडून जामीनाची पूर्तता झाली नसल्यास सदर बंद्यांस इतर कमी गर्दी असलेल्या कारागृहात वर्ग करणे. तसेच इतर न्यायाधीन बंद्यांना त्यांच्या जामीनबाबत अवगत करून योग्य ती कायदेशीर मदत करणे.
- जनहित याचिका क्र. ४६/१५ मधील मा. उच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्देशानुसार मा. निवृत्त न्यायामूर्ती राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्यातील कारागृहातील मुलभूत सुविधा उपलब्ध करून कारागृह अद्ययावत करणेकरिता समिती गठीत करण्यात आलेली आहे. सदर समितीचा अंतरीम अहवाल प्राप्त करून घेणे.
- कारागृहातील महिला बंदी व त्यांची सहा वर्षावरील मुले यांची भेट घडवून आणण्यासाठी योग्य ती उपाययोजना करणे.
- महिला कारागृहातील विदेशी बंद्यांपैकी यांचे प्रत्यार्पण करणे शक्य असेल अशा महिला बंद्यांचे लवकरात लवकर प्रत्यार्पण करून घेणे.
- महिला बंद्यांची नियमित आरोग्य तपासणी करणे, विशेषतः टि.बी. व इतर गंभीर आजाराबाबत वेळीच तपासणी व उपचार करणे.
- ज्या कारागृहामध्ये बंद्यांची संख्या जास्त आहे, अशा कारागृहातील बंद्यांना कमी बंद असलेल्या कारागृहामध्ये वर्ग करणे त्याप्रमाणे सुरक्षा कर्मचाऱ्यांची सुद्धा नेमणूक करणे. तसेच बंद्यांना सुनावणीकामी हजर करण्याकरिता व्हिडीओ कॉन्फरंन्सिंगचा वापर बंधनकारक करणे.
- कारागृहातील वैद्यकिय अधिकारी, कारागृह कर्मचारी, वॉर्डर, सिद्धदोष अन्वेषक यांना प्रशिक्षण देणे.
- प्रत्येक कारागृहातील बंदीच्या वेळी बंद्यांची गिनती नियमानुसार करणे त्याचवेळी प्रत्येक बंद्यांची तपासणी करणे. बंदीच्य वेळी एखादी महिला आरोपी झोपली असल्यास तिची विचारपुस करून तिला काही वैद्यकिय मदतीची आवश्यकता असेल तर तात्काळ वैद्यकिय अधिकारी यांना पाचारण करणे आणि त्याबाबत अधीक्षकांनी तात्काळ माहिती देणे.

- कारागृहातील महिला बंदी व त्यांचे सोबत असलेल्या लहान मुलांना लसीकरण, टेलीमेडीसीन इ. सुविधा कार्यान्वित करणे.
- कारागृहातील महिला विभागात अधीक्षक/उपअधीक्षक यांनी दिवसातून एकदा नियमानुसार भेट देवून त्याबाबत स्वतंत्र रजिस्टरमध्ये नोंद करणे.
- भायखळा जिल्हा कारागृहातील न्यायाधिन बंद्यांना सन्मा. न्यायालयाच्या परवानगीने इतर कारागृहात वर्ग करणेबाबत सुचित करणेत आले आहे.
- कारागृह विभागाकडून शासनाकडे पाठविणेत आलेले प्रस्ताव शासनस्तरावर विचाराधीना आहे.
- वैद्यकीय अधिकारी, मनोविकृती तज्ञ, मानोउपचार तज्ञ ही पदे एकत्रित वेतनावर भरणेस शासनाने परवानगी द्यावी.
- सर्व महिला बंद्यांची महिन्यातून एकदा वैद्यकीय तपासणी करणे.
- सर्व बॅरॅक मध्ये सी.सी.टी.व्ही. बसविण्यात यावेत व बॅरॅक मधील सी.सी.टि.व्ही. चे मॉनिटेरिंग महिला अधिकारी / कर्मचारी करतील तसेच बॅरॅक बाहेरील परिसर सी.सी.टि.व्ही. कॅमेरॅच्या निगरानी खाली येवून त्याचे मॉनेटॅरिंग कारागृह अधीक्षक करतील.
- टेलिमेडीसनचा जास्तीत जास्त वापर करणे.
- ज्या बंद्यांचा जामीन मंजूर झाला आहे परंतु सुटलेले नाहीत अशा बंद्यांना नजीकच्या कारागृहात वर्ग करणे.
- न्यायाधीन महिला बंदी जास्तीत जास्त व्यस्त रहावे या दृष्टीने त्यांना जॉबवर्क देणेबाबत योग्य ती कार्यवाही करावी.
- गाणी, डान्स, छोट्या छोट्या कला कुसरीचे काम (**Fine Nard**) इत्यादी कामे देणे संदर्भात कार्यवाही करावी.
- टाटा ट्रस्टचा प्रकल्प पाच कारागृहात सुरू आहे. तो सर्व मध्यवर्ती कारागृहात राबविण्यात यावा.

३१. *''प्रयास'' संस्थेने कारागृहासंदर्भातील आपल्या शिफारसींचा सविस्तर प्रस्ताव **SIT** समितीस सादर करावा.*

➢ ''प्रयास'' संस्थेचा कारागृहासंदर्भातील शिफारसींचा सविस्तर प्रस्ताव सोबत जोडला आहे.

३२. कारागृहातील महिला बंदी व त्यांची लहान मुले यांचेकरिता जिल्हा शासकिय रूग्णालय यांचेकडून आठवड्यातून एकदा मनोविकृती तज्ञ, प्रसुतिततज्ञ व त्वचारोग तज्ञ यांनी कारागृहास भेट देवून तपासणी करणेकरिता सार्वजनिक आरोग्य विभागास शासनस्तरावरून आदेश निर्गमित होणे आवश्यक आहे.

३३. कारागृह विभागातील रिक्त असणारी पदे तातडीने भरणेबाबत कार्यवाही होणे आवश्यक आहे.

३४. महिला बंद्यांच्या सोई सुविधेबाबत खालीलप्रमाणे मानक कार्यप्रणाली (**SOP**) निश्चित करून देण्यात आली आहे. त्याप्रमाणे कार्यवाही करणेबाबत सर्व कारागृह अधीक्षकांना निर्देश देण्यात आले आहेत.

१. **दैनंदिन कामकाज** - अधीक्षकांनी महिला विभागात नियमीत भेट देण्यात यावी. तसेच महिला विभागात पुरुष अधिकारी कर्मचाऱ्यांना महिला कर्मचारी सोबत असल्याशिवाय प्रवेश देण्यात येवू नये. तसेच महिला विभागात प्रत्येक येणाऱ्या व जाणाऱ्या व्यक्तीची नोंद तेथील नोंदवहीमध्ये न चुकता करण्यात यावी.

२. **आहार** - महिला न्यायाधिन / सिद्धदोष बंद्यांना शासन अधिसुचना दि. २४/०५/२००५ आहार देण्यासाठी खबरदारी घ्यावी. गरोदर व स्तनदा महिला तसेच महिला बंदी सोबत कारागृहांत असणाऱ्या १ ते ६ वर्षाचे मुलांकरिता निश्चित केलेला अतिरिक्त आहार द्यावा. शासनामार्फत नियुक्त जिल्हास्तारावरील आहार समिती स्वयंपाकगृहांत अचानक भेट देवून तपासणी व स्वच्छतेची पाहणी करील.

३. **उपचार** - महाराष्ट्र कारागृह नियमावली नुसार कारागृहातील बंदींना कारागृह वैद्यकीय अधिकारी यांचे मार्फत उपचार करावेत. पुढील तपासणी व उपचाराची आवश्यकता असल्यास बंदीस बाहेरील शासकीय रुग्णालयात पोलीस पथका मार्फत

पाठविण्यात यावे व बंद्यांस शस्त्रक्रिया तसेच औषधोपचारचा होणारा खर्च शासनामार्फत भागविला जावा.

४. **काम** - कारागृहातून महिला बंदी सुटकेनंतर पुनर्वसनाच्या दृष्टीने कारागृहातच नाविण्यपूर्ण रोजगार निर्मितीची संधी द्यावी. शासकीय मुद्रणालय यांचे मार्फत लीफाफा बनविण्याचे काम देण्यात यावे. रक्षाबंधन मेळावा व दिवाळी मेळाव्याकरिता विक्रीयोग्य विविध शोभेच्या वस्तुचे प्रशिक्षण द्यावे, जसे मातीचे दिवे, आकाश कंदील इत्यादी काम देण्यात यावे.

५. **प्रशिक्षण** - कारागृहातील महिला बंद्यांना त्यांच्या अंगी असलेल्या कलागुणाप्रमाणे शिवणकाम, विणकाम, भरतकाम इ. प्रशिक्षण कारागृह विभाग तसेच इतर संस्था मार्फत देण्यात यावे तसेच विविध प्रकारचे काम देण्यात येऊन त्यामधून खालील प्रकारचे रोजगार उपलब्ध करून द्यावेत. जॉबवर्क द्वारे महिला बंद्यांना अगरबत्ती, सिलेंडरचे कॅपवरती सिलींगसाठी प्लास्टिक पट्टी बनविण्याचे काम, ऑटोमोबाईल लॉक, इत्यादी तयार करण्याचे काम द्यावे. बंद्यांना विविध प्रकारचे व्यावसायीक प्रशिक्षण उदा. ब्यूटी पार्लर, जॉबवर्क इत्यादी देण्यात यावे.

६. **शिक्षण** - कारागृहातील ८ वी ते १० पर्यंत शिक्षण झालेल्या महिला बंद्यांना कारागृहातून यशवंतराव चव्हाण, मुक्त विद्यापीठ व इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ द्वारे उच्च शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून द्यावी. कारागृहातून बऱ्याच महिला बंद्यांनी पदवी प्राप्त केलेली आहे. दिनांक ११ जुलै २०१७ रोजी यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ व कारागृह विभाग यांचमध्ये शैक्षणिक सामंजस्य करार करण्यात आला असून याद्वारे संपूर्ण महाराष्ट्र कारागृहातील बंदीजनांसाठी उच्च शिक्षण व्यावसायीक शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून देण्यात आली आहे याचा लाभ बंद्यांनी घेण्याकरिता प्रोत्साहन द्यावे.

७. **प्रौढ शिक्षण** - कारागृहातील अशिक्षित महिलांना प्रौढ शिक्षणाची सुविधा कारागृहांत उपलब्ध आहे. प्रशिक्षित शिक्षकाद्वारे अशिक्षीत महिला बंद्यांना उत्तेजन देवून त्यांना साक्षर बनविण्यात यावे.

८. **लहान मूल** - श्री. आर. डी. उपाध्याय यांनी आंध्र प्रदेश शासन व इतर यांच्याविरूद्ध मा. सर्वोच्च न्यायालयात दाखल केलेल्या रिट याचिका क्र. ५५९/९४ मध्ये दिनांक १३.४.१६ रोजी दिलेल्या निर्देशाचे अनुषंगाने शासन निर्णय दि. ४.१२.०६ नुसार महिला बंदी सोबत असलेले मुल यास अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य सुविधा, शिक्षण व करमणूक सोय द्यावी. जन्म कारागृहांत झाल्यास

मुलाच्या जन्माची नोंद स्थानिक जन्म-मृत्यू कार्यालयात करावी. जेवढे शक्य असेल त्या प्रमाणात नामकरण विधी करण्यासाठी सुविधा उपलब्ध केल्या जाव्यात. महिला बंद्यांच्या मुलांची शारिरीक वाढ, लसीकरण यांचे सनियंत्रण करिता महिला वैद्यकीय अधिकाऱ्यांनी नियमीत तपासणी करावी. महिला बंदीचे मुल वयाचे ६ वर्षापर्यंत होईपर्यंत महिला बंदी सोबत ठेवावे. मुल ६ वर्षाचे झालेनंतर बंदीचे इच्छेनुसार योग्य त्या नातेवाईक/पालनकर्त्याकडे सुपूर्द केले जावे. अशी शक्यता नसेल तर महिला व बाल विकास विभागातर्फे चालविण्यात येणाऱ्या कारागृह जवळचे संस्थेकडे पाठविण्यात यावे. बाहेरील संस्थेत दाखल असलेले मुलाची त्यांच्या आईबरोबर आठवड्यातून भेट घडविली जावी. बाहेरील संस्थेत दाखल असलेले मुलास भेटीचा हक्क असल्याने अशी भेटही द्यावी. बंदी सोबतचे मुलाचे योग्य ते शिक्षण (अंगणवाडी), मनोरंजन सुविधा, नियंत्रणाखाली पाळणाघरात ठेवण्यात यावे. महिला बंदी सोबत असणाऱ्या मुला करिता स्वतःच्या खर्चाने साबण व खोबरेलतेल देण्यात यावे. साबण (५८ ग्रॅम प्रती आठवडा) खोबरेल तेल (२८ ग्रॅम प्रती आठवडा) देवू शकत नाही, अशांना वरील वस्तू शासनामार्फत पुरविल्या जाव्यात. महिला बंदी आजारी पडल्यास तिचे सोबत असणाऱ्या मुलाची काळजी घेण्यासाठी योग्य ती पर्यायी व्यवस्था केली जावी. मुलांना झोपण्यासाठी पुरेसे अंथरुण, पांघरुण व झोपण्यासाठी आरोग्यदायी व स्वच्छ जागा पुरवावी. मुलांच्या व्यक्तीमत्व विकासाचे दृष्टीने मुलास व त्याचे आईस गंभीर स्वरूपाचे गुन्ह्यात अटक केलेल्या व शिक्षा झालेल्या बंदीपासून वेगळे ठेवण्यात यावे.

९. **गरोदर महिला** - श्री. आर. डी. उपाध्याय यांनी आंध्र प्रदेश शासन व इतर यांच्याविरूद्ध मा. सर्वोच्च न्यायालयात दाखल केलेल्या रिट याचिका क्र. ५५९/९४ मध्ये दिनांक १३.४.१६ रोजी दिलेल्या निर्देश अन्वये शासन निर्णय दि. ४.१२.०६ नुसार कारागृहांत दाखल झालेली महिला गर्भवती असल्यास सदर बाब निदर्शनास आणून दिली जावी. गर्भवती महिला बंद्यांची जिल्हा शासकीय रूग्णालयात स्त्री रोग तज्ञाकडून तपासणी केली जाते. वैद्यकीय सल्ल्यानुसार तिची प्रसूतीपूर्व व प्रसूतिनंतरची आरोग्याची काळजी घेण्यात येते. कारागृहातील गरोदर महिला बंदीचे आरोग्य, गर्भावस्थेचा कालावधी आणि प्रसूतीची संभाव्य तारीख इत्यादी खातरजमा करून, जिल्हा शासकीय रूग्णालयात स्त्री रोग तज्ञांकडून तपासणी करण्यात यावी. तसेच बाळंतपणाकरिता रजा मंजूर करण्यात यावी.

१०. **सुविधा** - महिला बंदीस शासकीय खर्चाने शिकाकाई वा साबण, शॅम्पू पॅकेट देण्यात यावे. शासकीय खर्चाने इच्छित महिला बंदीस बांगड्या (Unbreakable) दिल्या जाव्यात. शासकीय खर्चाने कुंकु / बंदी / टिकली दिली जावी. मासिक पाळी दरम्यान शासकीय खर्चाने सॅनिटरी पॅड्स पुरविले जावे. शिक्षाधीन काम करणाऱ्या बंदींना कुशल रू. ५५/-, अर्धकुशल रू. ५०/- व अकुशल रू. ४०/- या दराने वेतन द्यावे. महिला न्यायधिन बंदीस आठवड्यातून एकदा व शिक्षाधीन बंदीस महिन्यातून दोन वेळा नातेवाईक सोबत व वकील सोबत आवश्यकतेनुसार भेट दिली जावी. शासकीय खर्चाने प्रत्येक महिन्यास संपर्काकरिता दोन व स्वखर्चाने एक पोस्ट कार्ड द्यावे. सर्व महिला बंदीना कॉईन बॉक्स सुविधा द्यावी. कारागृहाचे ग्रंथालयात उपलब्ध पुस्तके बंदीना वाचनाकरिता द्यावी. शासकीय खर्चाने दहा शिक्षाधीन बंदी मागे एक वर्तमानपत्र द्यावे. बंद्यांना रेडिओ जॉकीच्या धर्तीवर काही कारागृहामध्ये रेडिओ चॅनेलद्वारे विश्रांतीवेळी संगितमय कार्यक्रम चालू करून त्याद्वारे बंद्यांच्या गाण्याच्या फर्माइशी व इतर प्रबोधनपर कार्यक्रम ऐकविण्यात यावेत. कारागृहातील सर्व शिक्षाबंदी व महिला न्यायाधीन बंदी यांचे सोळा वर्षाखालील मुलांना कारागृहामध्ये समक्ष गळाभेट देण्याचा नाविण्यपूर्ण उपक्रम सन २०१६ पासून सुरू केला आहे तो नियमीत चालू ठेवण्यात यावा.

११. शासन अधिसुचना दि. १.१२.१५ नुसार सांस्कृतिक उपक्रम : बंद्यांचे शारिरीक व मानसिक आरोग्य सुदृढ ठेवण्यासाठी सर्व कारागृहामध्ये सांस्कृतिक व करमणुकीचे बंदी रजनी कार्यक्रम आयोजित केले जावे. स्वातंत्र्य दिन, प्रजासत्ताक दिन व महात्मा गांधी जयंती ह्या प्रसंगी सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे सुद्धा आयोजन करण्यात यावे. बुद्धीबळ, लुडो, सापशिडी व कॅरम ह्यासारखे बैठे खेळ तसेच ऐतिहासिक, देशप्रेमविषयक, चरित्रात्मक, वैज्ञानिक व शैक्षणिक चित्रपट, प्रवास वृत्तांत, लघुचित्रपट, वार्तापट, व सामाजिक आशयाशी संबंधित चित्रपट, प्रवास वृत्तांत, लघुचित्रपट, वार्तापट व सामाजिक आशयाशी संबंधित चित्रपट दाखविण्यात यावेत. प्रत्येक मध्यवर्ती व जिल्हा कारागृहात व किशोर युवा सदनात बंद्यांना चित्रपट दाखविण्यासाठी दृकश्राव्य उपकरणे द्यावी. चित्रपट उद्योग, माहिती व प्रसारण विभाग, चित्रपट व दूरदर्शन संस्था, चित्रपट संस्था व अन्य संघटनांशी संपर्क करून बंद्यांना पाहण्यासाठी योग्य चित्रपट उपलब्ध करून दिले जावे. संगीत, आकाशवाणीचे संगीत, ध्वनिमुद्रित केलेले, लोक, वाद्य संगीत सामुहिक गायन व

वाद्यवृंद असे कार्यक्रम आयोजित केले जावेत. उत्सव व सामाजिक प्रसंगी सामुहिक व लोकनृत्य करण्यात यावे. बंद्यांच्या नाटकातील भूमिकांमधून सामाजिक मुल्ये व वागणुकीचे आदर्श उभे केले जाऊ शकतात. सामाजिक समस्यांना भिडणारी नाटके, नृत्य नाटिका, संगीत नाटके, स्तब्धनाट्य, एकपात्री प्रयोग, श्रुतिका व प्रहसने बंद्यांच्या लाभासाठी करण्यात यावी. अशा उपक्रमात भाग घेण्यासाठी व ते आयोजित करण्यासाठी बंद्यांना प्रोत्साहन द्यावे. ह्या उपक्रमांच्या द्वारे बंद त्यांचे वैयक्तिक व्यक्तिमत्त्व विकसित करण्यात यावे. बंद्यांना वाचनाचे प्रमाण वाढविण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे. जर उपग्रह वाहिन्या दाखविल्या जात असतील तर त्याची निवड व वेळ ह्या दोन्हीची निवड अधिक्षक काळजीपूर्वक करतील.

१२. **बंदी तक्रार व निवारण -**

- बंदी पंचायतीचे सदस्य तसेच बंद्यांचे वकिलांमार्फत बंदीनी तक्रार करावी.
- कारागृहामध्ये दररोज संबंधीत तुरुंगाधिकारी, वरिष्ठ तुरुंगाधिकारी, कारागृह अधीक्षक बंद्यांना भेट देत असतात त्यावेळी बंद्यांनी त्यांच्यासमोर तक्रार करावी.
- कारागृहास विभागीय कारागृह उपमहानिरीक्षक, अपर पोलीस महानिरीक्षक व महानिरीक्षक कारागृह व सुधारसेवा हे वार्षिक तपासणी अथवा अचानक भेटी देत असतात. त्यावेळी बंद्यांनी त्यांच्यासमोर तक्रार करावी.
- महिन्यातून एकदा संबंधीत जिल्हा न्यायाधीश / न्यायदंडाधिकारी कारागृहास भेट देत असतात त्यावेळी बंदी त्यांचेसमोर तक्रार करावी.
- अभ्यागत मंडळाच्या त्रैमासिक बैठकीवेळी तसेच अभ्यागत सदस्यांसमोर इतर वेळी बंदी तक्रारीची सोय उपलब्ध करावी.
- राज्य/राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाकडील अध्यक्ष अथवा सदस्य कारागृहास वेळोवेळी भेटी देत असतात त्यावेळी बंदी त्यांचेसमोर तक्रार करावी.
- न्यायाधीन बंदी त्यांच्या केस सुनावणीकामी संबंधीत न्यायालयात प्रत्यक्ष अथवा व्हिडीओ कॉन्फरंन्सिंगद्वारे उपस्थित राहतात त्यावेळी काही अडीअडचणी असल्यास सन्मा. न्यायालयास विनंती करण्यात यावी.
- मा. उच्च न्यायालयाचे निर्देशनुसार प्रत्येक कारागृहामध्ये तीन तक्रार पेट्या बसविण्यात आल्या असून त्यापैकी एक जिल्हा न्यायाधीश, दुसरी विभागीय

कारागृह उपमहानिरीक्षक, तिसरी अपर पोलीस महानिरीक्षक व महानिरीक्षक कारागृह व सुधारसेवा हे महिन्यातून एकदा तक्रार पेटी उघडून त्यातील तक्रारींची विहित पद्धतीने दखल घेवून पूर्तता करण्यात यावी.

- बंदी मा. उच्च/सर्वोच्च न्यायालयात तक्रार असल्यास त्यांचे नातेवाईक अथवा वकीलांमार्फत विहीत पद्धतीने करावी.

१३. प्रत्येक कारागृहामध्ये टेलिकंप्लेंट ही आधुनिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास तातडीने बंद्यांच्या तक्रारीची वेळेत दखल घेतली जाऊन त्याचा योग्य प्रकारे निपटारा होऊ शकतो. याबाबत प्रबंधक, मा. उच्च न्यायालयास प्रस्ताव सादर केला आहे.

१४. टाटा ट्रस्ट संस्थे सोबत तीन वर्षाकरिता शासनामार्फत सामंजस्य करार करण्यात आला असून त्या अंतर्गत प्रकल्पान्वये बंदी कल्याण व पुनर्वसन, मोफत कायदेशीर मदत, बंद्यांची शारिरीक व मानसिक स्वास्थ्याची काळजी घेणे व खात्री करणे, बंद्यांच्या पुनर्वसनाच्या संधी, सुधारण्यासाठी चालना व स्कील अपग्रेडेशन या बाबत कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करणे, योग्य क्राप-टस् आणि ट्रेड यांचे प्रशिक्षण व संधी पुरविणे, बंद्यांसाठी सुटकेपूर्वी पुनर्वसन योजना राबविणे इत्यादी कार्य करणे करिता समाजसेवक, प्रकल्प समन्वयक व प्रकल्प संचालक यांची नियुक्ती करून माहे फेब्रुवारी - २०१७ पासून तळोजा, येरवडा, नाशिकरोड, औरंगाबाद, नागपूर मध्यवर्ती कारागृह व किशोर सुधारालय, नाशिक येथे प्र कलप कार्यान्वीत आहे. या प्रकल्पांतर्गत उपक्रमांचा देखील महिला बंदीना लाभ द्यावा. तसेच महिला बंद्यांच्या कारागृहाबाहेरील मुलांबाबत काही अडचणी असल्यास त्याचे निराकरण करणेकरिता समाजसेवकामार्फत अथवा परिविक्षा अधिकारी यांचेमार्फत कार्यवाही करावी.

१५. **कारागृहातील महिला बंदीची झडती** - महिला बंद्यांची झडती घेत असताना ठराविक ठिकाणी स्वतंत्र खोलीमध्ये महिला कर्मचाऱ्यांमार्फत घेण्यात यावी. त्या ठिकाणी पुरुष अधिकारी / कर्मचारी अथवा पुरुष बंदी असणार नाही याची खात्री करण्यात यावी.

३५. तसेच कारागृह विभागाने तीन महिन्यानंतर प्रस्तूत महिला आयोगास अहवाल सादर करणे.

कारागृहनिहाय अधिकृत महिला बंदीक्षमता व प्रत्यक्ष महिला बंदी संख्या

दिनांक. ३१/०८/२०१७ अखेरची माहिती.

अ. क्र.कारागृहाचे नाव	अधिकृत बंदीक्षमता	सिध्ददोष बंदी संख्या	न्यायाधिन बंदी संख्या	एकुण प्रत्यक्ष बंदी संख्या	बंदी क्षमतेशी टवकेवारी
१. नागपुर म. का.	१४२	४४	२५	६९	४८.५९
२. अमरावती म. का.	३४	२३	१०	३३	९७.०६
३. वाशिम जि. का.	३०	००	०७	०७	२३.३३
४. नंदुरबार जि. का.	००	००	००	००	० .००
५. जालना जि. का.	३०	००	०९	०९	३०.००
६. सावंतवाडी जि. का.	२२	००	००	००	०.००
८. बीड जि. का.	१७	००	०९	०९	५२.९४
९. नांदेड जि. का.	३०	०१	१९	२०	६६.६७
१०. सांगली जि. का.	३०	००	१२	१२	४०.००
११. येरवडा महिला खुले का.	५०	३८	००	३८	७६.००
१२. अकोला महिला खुले का.	५०	११	००	११	२२.००
१३. कालहापूर जि. का. (शहर)	२१	००	०८	०८	३८.१०

Prayas

(A Field Action Project of the Tata Institute of Social Sciences, Mumbai)

Suggestions to Improve the Situation of Women Prisoners in India

Prayas is a social work demonstration project of the Centre for Criminology and Justice, School of Social Work, Tata Institute of Social Sciences, established in 1990. Prayas focus is on service delivery, networking, training, research and documentation, and policy change with respect to the custodial/institutional rights and rehabilitation of socio-economically vulnerable individuals and groups. To this end, permission to visit criminal justice or custodial institutions and interact with persons detained or confined in police stations, prisons and government residential institutions in Maharashtra and Gujarat has been obtained from the Departments of Prisons and Women and Child Development.

This report has been made by compiling suggestions from various prison reform committees and commissions that are still not fully implemented and insights from Prayas's field experiences.

- **Health facilities**

- A separate check-up room and at least two beds should be created for the medical check-up of women prisoners in women's sections of all prisons.
- Laboratory testing facilities (blood, urine, stool, X-Ray, etc.) should be created in all prison hospitals to avoid wastage of the human power and transport expenses in escorting prisoners to the civil hospital even for minor tests.
- The national tuberculosis treatment programme (DOTS) should be extended to all prisons, as there are many cases of persons suffering from T.B. in prisons. DOTS centres should be started in prisons, after carrying out a need assessment of the problem.
- Similarly, counselors attached to the VCTC (Voluntary Counseling & Testing Centres) located in all the Civil Hospitals could visit the prison at twice a week to attend to HIV(+) inmates. The prison departments could tie up with the respective State Aids Counseling Centres (SACS) to set up AIDS cells in the prisons, as is the case in the State of Andhra Pradesh.
- De-addiction centres should be started in prisons to treat cases of drug abuse and addiction, through the Directorate of Health Services in the State. Initially, such facilities may be started in

central prisons and metropolitan cities, and their impact reviewed after five years, before the expansion of this project.

- Programmes on health awareness and short term trainings for peer educators (with regard to communicable diseases) could be organised with the help of Directorate of Medical Education and Research.

- **Gender needs of women prisoners**

- Separate kitchens and crèche-cum-balwadis in women's sections of prisons (wherever possible) or to address any other need which target problems faced by women prisoners, such as clothes (petticoats and under garments), medical care (visiting gynecologist, pediatrician, skin specialist and psychiatrist), sufficient number of sanitary napkins, etc.

- Separate women's prisons or sections (as it exists in Yerawada Central Prison) should be created in all central prisons, as far as possible.

- A list of shelter homes for women in each district should be made available through the Department of Women and Child Development. Such a list should be available with the prison superintendent and a board put up at a prominent place in the women's section/prison giving details of the shelter homes.

- The Superintendent / lady jailor to identify cases who are in need of shelter facilities after release (including for under trials) and contact the District Officer, Women and Child Welfare Department or the District Probation Officer, so that the woman concerned is referred to appropriate shelter facilities at the time of her release.

- A list of children's institutions and names and contact addresses of CWC members of each district should be made available by the Department of Women and Child Development to the Office of the IG Prisons, so that these details can be circulated to the prison superintendents in the state, to refer cases of children of prisoners who may need to be admitted to children's institutions due to lack of family support.

- Before the release of a woman prisoner, the prison authorities should make enquiries as to whether the woman concerned has a place of shelter to go to after her release. If the woman concerned does not have a place to go, the prison superintendent should liaise with the nearest shelter home and arrange to send her there with police escort or with the help of a prison guard.

- If a woman wants her children below 6 years to come inside to live with her during her imprisonment, the prison superintendent should allow for the same after verifying relevant documents such as ration card or any other document which proves that the children are her children, OR the superintendent may take the assistance of the district probation officer to verify whether the children are her children and admit such children on the basis of a report submitted by the PO orthe arresting police staion.)

- *Appointment of Welfare officers in all Central and District Prisons Class* I: In all Central Prisons and District Prisons Class I,one post of officer rank of *Jailor Group I* can be posted as *Sr. Welfare Officer* along with *two Jailors Group II ranked officers* as *Welfare Officers* and *two staff of constable/guard rank as Welfare Assistants* to form a team of the Prison Welfare Section, supported by an NGO representative working in the prison as part of this team. A similar pattern may be set up for district prisons as well, with fewer staff allocated for the purpose.

- Welfare officers should be appointed in all Central and District Prisons Class I – at the rate of two welfare officer per hundred women prisoners (at least).

- For the post of Welfare Officer, trained social workers must be given preference for recruitment of Welfare Officers of the prison. Vacant posts of Welfare Officers/social worker, Legal aid officers, and women prison staff must be considered in priority for encouraging prison reforms and correctional approach in prisons.

- It is suggested that there should be a law officer appointed in each prison (as recommended by the Model Prison Manual, 2003), under whom there should be para-legal staff whose duties will include creating legal awareness, arranging for legal aid camps, liaising with the legal services authority to arrange for legal aid and drafting applications for prisoners to their courts. The Maharashtra Visits to Jails and Children's Homes Project Rules 1993 may be examined and suitable adopted for this purpose.

- A prisoner (and especially a woman prisoner) should not be ordinarily transferred from his/her native district (as this leads to loss of contact with his/her family and subsequently becomes a hurdle in rehabilitation) to any other prison. In case, this is done for administrative or any other reason, he/she should be brought to his/her native district at least once in two months (in case the prisoner has been transferred to another prison

- The facilities provided to families of prisoners when they come for *mulakat* should be upgraded – with a place for them to sit, drinking water and toilet facilities and a welfare officer or a representative of a recognized NGO for legal guidance and family counseling.

- Allowing for special *mulakat* between parents in prison and their children below 14 years – face to face and able to touch each other – at least once a month (inside the prison in the presence of the welfare officer).

- A PCO and STD facility should be set up inside the prison so that prisoners may establish contact with their families at regular intervals (once in 15 days) under the supervision of a prison officer, from the point of view of security. These calls may be recorded and the tapes screened before they are erased, to avoid their misuse. Such experiments are being tried in some States in the country.

- Maintaining contact with family members by sending postcards from prison after admission, contacting NGOs to facilitate meetings and bringing prisoners to their native district at least once in two months (in case the prisoner has been transferred to another prison for administrative reasons).

- Government aided recreation-cum-library/study centres should be set up in each prison for women prisoners.

- Prison libraries should be upgraded in collaboration with State Department of Libraries and NGOs. A librarian could be deputed at least on part-time basis, to maintain, upgrade and run the library.

- In prisons where there is the post of the literacy teacher, the teacher will play the additional role of the prison librarian. If the prison does not have the post of a literacy teacher or the post if lying vacant, a jailor would be deputed to take this responsibility

- Postcards should be sent to family members of all prisoners on their admission to prison to facilitate contact with their families. The post card should mention such as the name of the prisoner, UT/Convict No, next date in court, whether bail granted or not, and procedure regarding *mulakat* facility. There should be an arrangement to write the post card on behalf of illiterate inmates.

- Issues regarding the facilities for prisoners as per the Prison Manual e.g. provision of post-cards should be discussed regularly in the Bandi Panchayat meetings. The minutes' book of the Bandi Panchayat needs to be maintained, and it should be available for inspection by the board of visitors.

- The prison Superintendent may issue Railway or ST warrant from the prison from which they are being released (after completion of sentence, or acquittal/discharge or on bail) to their place of residence to needy prisoners (or in case a prisoner requests for the same) including those convicted for ticketless travelling and under trial prisoners.

- **Eligibility for Premature Release:** The following categories of prisoners shall be eligible to be considered for a review of sentences and premature release by the State Sentence Review Boards:

(i) Women offenders sentenced for infanticide: their cases should be reviewed immediately on admission in prison and they should be sent to the care of voluntary organisations of good repute for a reasonable period of time.

(ii) Women offenders who have committed crime under compulsion and/or under social and cultural pressures: their cases should also be reviewed immediately on admission in prison for sending them to the care of voluntary organisations of good repute.

(iii) Women offenders sentenced to life imprisonment: on completion of seven years of imprisonment, including remission, except those covered under Section 433-A of CrPC 1973, whose cases will be considered only after completing 14 years of actual imprisonment.

- **Vocational Training and Education** - Training programmes should be imparted to the women prisoners in relevant vocational skills, including under trial prisoners, as many of them stay in prison for long periods. These could be organised with the help of Jan ShikshanSansthans (funded by the Ministry of H.R.D., GoI), State Women's Development Corporations, District Industrial Centres (DICs under the ZillaParishads) and the Municipal Corporations (under the Swarna Jayanti ShahariRozgarYojana).

- Adult literacy and education programmes should be extended to prison inmates by the Adult Education Department. Library facilities in the district libraries should extend their facilities to the nearest district/central prisons. The Director of State Libraries has issued a circular to all district librarians to this effect at the request of Prayas. This circular needs to be implemented in all districts. The prison superintendents may also be requested to approach the district librarians to extend their facilities to prisoners.

- **Legal Aid and Guidance** - Advocates from the panel of the District Legal Services Authority should be deputed to visit every prison at least twice a week. For this purpose, Duty Counsels should be appointed by the DLSAs in every district as has been appointed under the Maharashtra State Visit to Jails and Children's Homes Project Rules 1993.

These advocates should do the following:

- Clarify legal doubts of prisoners.
- Write applications on their behalf to the courts
- Apply to the District Legal Services Authority to appoint advocates for unrepresented women prisoners.
- Identify cases pending trial for inordinately long period and bring them to the notice of the courts.
- Follow up on free legal aid application forms (sent through prisons) where the status has not been communicated to the women.

- The District Legal Services Authority should conduct regular legal awareness programmes for prison inmates so as to enhance their levels of legal literacy, enable them to take informed decisions, and prevent them from being misguided. Such awareness camps should be held in the prison at least once in a month.

- Students of the local law colleges should be brought into the prisons to assist the Duty Counsels

in the above tasks.

- **Special Courts for Women Prisoners** - Every district should have a separate court to try women's cases for their speedy disposal. This is to avoid neglect of children of women prisoners, who suffer mentally and physically due to the forced separation from their mothers.

- **Provision of Police Escort for Women Prisoners** - A special squad of women police constables should be created in every district to escort women prisoners on their court dates or to hospitals, to avoid delays in their trials or in their treatment. This suggestion is already mentioned in the orders passed by the Bombay High Court in the ShabnamMinwalaVs. State of Maharashtra case (1994).

- **Special provisions for those charged with petty offences** - The prison experience and the stigma attached to it has a significant impact on a woman's life and opportunities. There should be provisions in the law which allow for those accused of petty offences (such as ticket less travelling, hawking, petty thefts, etc.) to do supervised community service in collaboration with recognised NGOs, old-age homes, child-care institutions, etc., rather than be imprisoned. The Maharashtra Prison Manual mentions placement of women convicted of infanticide (with good behaviour) after completion of a period of their sentence to ShraddhanandMahila Ashram in Matunga, Mumbai, as a method of their reformation and rehabilitation. Such measures may prove to be cost effective, reduce overcrowding and prevent criminalising influences for minor offenders.

- **Referral of cases to other institutions** – Women found soliciting on the streets and charged under section 8 of the Immoral Traffic Prevention Act, 1956, or charged under section 110 of the Bombay Police Act, should be transferred to Government Protective Homes for Women, instead of being housed in prison, thus reducing overcrowding.

RELEASED WOMEN PRISONERS

The rehabilitation needs of released women prisoners includes those released on bail, discharged or acquitted in their cases, released after serving their sentence or on probation under the Probation of Offenders' Act, 1958. These are listed as follows:

a. **Temporary Shelter** -Immediately after their release, some women may require temporary shelter where they can stay for a period upto one year, as they may not have any family or social support.

At the time of their release (both in the cases of under trial as well as convicted women prisoners), enquiries should be made by the prison authorities about whether they require assistance for temporary shelter.

The prison administration in collaboration with the probation department or the prison welfare officer should take the responsibility of escorting needy women to shelter providing institutions.

For women who are familiar with the local area and are able to travel on their own, but do not have the resources to do so, should be given a travel warrant, irrespective of whether they are under trial or convicts.

The shelter homes that the women are referred to should also have facilities to keep their minor children with them, if required. There should also be facilities for training, employment, institution based training/self-employment programmes. A list of such homes in the entire state should be provided to the prison authorities in all districts by the department of Women and Child Development. In case of any problem faced by women with regard to admission to such shelter homes, it shall be the duty of the district women and child development officer to ensure that such problems are sorted out at the earliest.

b. **Counselling** - Emotional and moral support, guidance and information about community resources should be provided to help women released prisoners stand on one's feet in the post institution phase. Such services should be provided by the office of the district women and child development department.

c. **Information Centres** in every district may be started at taluka level to provide information about government schemes and counselling facilities for all categories of women in distress by the DWCD. These centres may be run in collaboration with recognised NGOs with state funding.

d. **Emergency Financial Assistance** should be provided to released women prisoners to take care of immediate needs such as clothing, medical problems, subsistence, travelling, etc.

e. **Vocational Training** - Reinforcement of skills imparted during their stay in prison or advanced training is required to become economically self-reliant. This has to be done keeping in mind the educational background, past work experience of the women and market demands of the area. The Information Centres may play the role of facilitators to help women access government- run and / or recognised training centres for this purpose.

f. Loan Scheme for Self Employment - Small loans upto Rs.25,000/- (as the scheme floated by Bank of Baroda for Maharashtra and Goa) should be made available for starting small business enterprises for self-sustenance .

The Grant in aid scheme for released prisoners of the Department of Women and Child Development, Government of Maharashtra, extends a grant amount of Rs. 5000/- to convicted prisoners after their release. This amount is given for the purpose of starting a small business. The said amount needs to be increased to Rs. 25,000/-. The said amount should be permitted for use in a range of possibilities that facilitate rehabilitation such as housing, house repairs, purchase of house hold commodities, education / training / skills development and payment of educational/training fees, etc. This needs to be considered in the light of the fact that not all women have the capacity to run businesses specially if they do not have stable shelter.

The scheme could also be revised from a scheme for released prisoners to a scheme for all women coming out of residential institutions. In the instance of the said scheme being limited to prisoners, it should be made available to all persons who have spent a year and more in prison, irrespective of whether they are under trial or convicted prisoners. This is in view of the effects of imprisonment on the social and economic status of prisoners, irrespective of whether they have been under trials or convicts.

Moreover, the documentary requirements and procedures for accessing the benefit of this scheme should be simplified. Furnishing of basic documents such as a letter from the prison specifying the status of the prisoner (whether UT or Convict), duration of stay in prison, behaviour during their stay in prison, etc. of the released prisoner, legal papers such as bail order/judgment copy, current residence proof (including a letter from the superintendent of the shelter home if they are residing in such premises), recommendation letter from an NGO which has rendered some help to the prisoner, and an application from the released prisoner, should suffice for availing of the grant.

Applications that are pending for more than six months following the release of the prisoner should be reviewed by the district DWCD officer, and efforts should be made to overcome obstacles. There could also be a letter issued to the applicant every two months updating her/him of the current status and the expected time for receipt of the grant. The cheque should be issued in the favour of the applicant.

OTHER AREAS REQUIRING ATTENTION

a) Property of the accused that is taken into police custody at the time of arrest should be transferred to the prison at the time that the prisoner gets remanded into judicial custody. This would not necessitate the person to go to the police station following release to claim personal belongings. Many women may be apprehensive or afraid of further contact with the police after their release.

b) In the cases of juveniles who are mistakenly processed by the adult Criminal Justice System, their transfer to the Juvenile Justice System should be done speedily. In the instance of age proof documents such as birth proof or school leaving certificates being produced, an age verification test should not be called for by the judiciary unless the said documents are suspect. A tendency to do this on the part of the judiciary leads to unnecessary delays and negative influences on the juvenile. Such a provision should be introduced in the Criminal Manual of the Bombay High Court.

Mentally ill

There should be visiting psychiatrist or a psychiatric social worker in each prison to identify cases of mental disturbance, and refer such cases to the nearest civil hospital for further assessment and treatment, if necessary. No mentally disturbed prisoner should be kept in prison without treatment.

Appointment of Social Workers in Prisons

Role of the Social Worker In Prisons

Any intervention by a social worker / social agency has to be viewed in the light of the issues faced by the groups mentioned above. The role of the social worker, therefore has to be dovetailed according to the needs of the two groups. This could be broadly summarized as follows:

In the case of those with comparatively better family support, the role of the social worker may primarily include strengthening the relationship between the prisoner and his/her family. This could be achieved by

a. maintaining contact between the prisoner and his/her family through letters, phone calls, and home visits,
b. arranging for mulakats between the family and the prisoner in prison or in court,
c. giving financial assistance to children left outside,
d. counseling both parties to improve ties,
e. giving legal guidance to the prisoner and his/her family or arranging for legal aid,
f. linking the family with local resources through information giving and referral to appropriate agencies,

g. giving support to the family after the release of the prisoner through regular follow-up, assistance to the released prisoner by way of counseling and vocational skills, arranging for small loans for self-employment (based on a plan worked out with the family) and liaising with the police to avoid police re-arrest based on suspicion, and
h. Linking the released prisoner and his family with a local agency /group in the area for long-term support.

In the case of prisoners without family support, the role of the social worker is focussed on two areas – providing positive support to the prisoner and countering negative influences – to reduce or eliminate any tendency on the part of the prisoner to get pulled into relationships which could further lead him/her into crime. The range of tasks of the social worker in such cases may include

a. engaging the prisoner by arranging a range of creative activities such as literacy, reading and creative writing, drawing, painting, music, etc.,
b. group sessions and individual counseling based on issues such as family conflicts, peer relationships, substance abuse, family life skills, hobby development, etc.,
c. trying to revive contact with family through letters or phone calls,
d. trying to elicit the support of ex-employers or community contacts ('biradiri' members)
e. giving legal guidance to the prisoner, liaison with lawyers, or arranging for his/her legal aid,
f. liaising with the prison administration for health problems intervention, or traveling allowance to go back to native place after release (if family is reday to receive him/her back or if the prisoner wants to go back),
g. arranging for post-release support in terms of alternate shelter, medical support, hospitalization, emergency financial support (immediately on release), vocational training and issue based counseling based on post-release problems.

Arranging for vocational skills training or educational-cum-training activities in prison and arranging for legal guidance and aid are services common to both groups in prison. The latter is a major source of tension for most prisoners and has to addressed by the social worker by liaising with lawyers, legal aid board, NGOs providing legal guidance and aid, law college students and the judiciary.

As far as arranging for educational and vocational skill training is concerned, this should be seen as a basic component of prison programmes – whether the prisoner is an under trial or a convict. The time available with the prisoner should be constructively utilized, so that the prisoner's employability improves and he/she comes out of prison better equipped to handle life situations, rather than becoming

worse off to deal with market forces and the outside world. Arranging for educational and vocational programmes for under trials and convicts should be a basic function of the prison department and should not be left to the efforts of the social workers or NGOs working in prison.

It is clear from the above discussion that the role of social workers cannot be limited to work inside prison alone, but has to be supported by an aftercare programme – at least in the form of the existence of an aftercare and rehabilitation agency for released prisoners in every district. The details of the work of such an agency can form the basis of another note, if requested by the prison department.

Structure of the Service

It is our considered view that the need for and role of correctional social workers is a basic function of prison administration and prison programmes. In many countries abroad, the prison department has been renamed as the Department of Corrections. The role of the prison department has to extend beyond that of a holding function, to converting the prison population as productive and socially adjusted members of society. It is with this objective that a separate prison cadre was created in Maharashtra, as in other states of the country. The training received by prison officers post-recruitment has a marked emphasis on correction and rehabilitation, as opposed to the arresting and prosecution orientation of the police.

However, the prison department has been unable to fully implement this function, due to lack of trained and full time social workers in the system. The Maharashtra Prison Manual has somehow omitted to mention the need for this role. The Model Prison Manual, the Mulla Committee, the Krishna Iyer Committee Reports and the Indian Prisons Bill (prepared by the Bureau of Police Research and Development, New Delhi and pending in Parliament) have made adequate mention of the need for the presence of social workers, welfare officers, counselors and afterwork work, as part of the prison service.

In Maharashtra, as opposed to some other states such as West Bengal, Orissa, Madhya Pradesh and Andhra Pradesh (which have posts of welfare officers as part of the prison cadre), the role of welfare officers was given to probation officers appointed under the Probation of Offenders Act, 1958. Probation officers used to double up as liaison officers and were attached to all central prisons, looking into the welfare and family needs of convict prisoners. The Probation officers under this system used to report to the I.G. Prisons, who also held the additional charge of the Director of Correctional Services.

In case of shortage of resources, for a start, the district probation officer could double up as the district rehabilitation officer, and one post of a jailor, to begin with in central prisons, could be converted into that

of a prison welfare officer. NGOs interested in working in this field could be given accreditation and financial support to act as partners to this process.

All NGOs who have been given permission to work in the prison/s shall submit a six monthly report about their activities conducted inside prison or about their work towards the rights, welfare and rehabilitation of prisoners.

A standard application form may be designed for applying for permission to work in prison which the NGO concerned will have to submit along with the covering letter.
Permission may be granted or rejected within a specified time period.

There should be a process of accreditation of NGOs working in prisons. Once an NGO is accredited, there should be a quarterly presentation of their work before the Superintendent of the prison. Space for counselling and conducting activities should be given to NGOs/social workers in all prisons.

Creation of office space and counselling rooms for NGOs/social workers in all prisons.

Financial assistance for NGOs working in the field of rehabilitation of prisoners:

Suggestion - A separate grant-in-aid scheme should be started to give financial support to NGOs working in prisons or on prisoners' welfare and rehabilitation by the Central Social Welfare Board. The scheme should include financial support for appointment of qualified and full-time staff, space to conduct activities, support for infrastructure, stipends for released prisoners undergoing training, support to take care of emergency assistance for prisoners, support for long-term rehabilitation expenses (housing, self-employment, etc.) and starting shelter homes.

Vocational training

1) Implementation of vocational training programmes through the Suvarna Jayanti ShahariRozgarYojna (implemented by municipal corporations), for courses such as wiring, electrical repairs, mobile repair, motor winding, etc

2) The Prison Department could approach Khadi Village Industries Commission, Jan ShikshanSansthan (ShramikVidyapeeth) and Pratham (for literacy classes and computer training)

Centrally sponsored schemes such as the *Swarna Jayanti ShahariRozgarYojana* and *Pradhan MantriGrameenRozgarYojana*, administered through the municipal corporations and *zillaparishads* should be extended to prisoners by organizing vocational training courses under this scheme inside the prisons.

I.T.Is. could be encouraged to conduct vocational training courses inside the prisons for both under trial and convicted prisoners, whereby the inmates would then get government certificates which will prove helpful for their future rehabilitation.

Children of Prisoners

Children of male as well as female prisoners may require help of following types, in the absence of parents or family support to sustain their lives:

a. **Custody of children of prisoners** – Immediately after arrest, police should inquire about young children of prisoners and ensure that they are handed over to responsible relatives. In the absence of such persons, they should be referred to the Child Welfare Committee under the JJ Act.

b. There should be a noting on the mother's/parent's warrant giving information about the whereabouts of the children.

c. **Sponsorship** – Financial assistance to children, or to relatives who look after the children, is required to cover expenses towards children's daily needs. This includes school expenses, nutritional needs, medical expenses etc. The Bal SangopanYojana should be reviewed to monitor/ensure that this scheme is being availed of by children of prisoners.

d. **Training** – Financial assistance for education and vocational training to children of prisoners is required to prevent such children from dropping out of the educational process, thus increasing their vulnerability to destitution. The DWCD district officer should depute one probation officer in each district to look into this aspect and help/guide/counsel children of prisoners left outside.

e. **Maintaining a separate file of documents if any** e.g. birth certificates of children in prison, for producing before the Child Welfare Committee (set up in each district under the JJ Act, 2000) to transfer the child in the observation home if necessary. Similarly, maintaining the immunization charts of children in prison for monitoring their health in prison.

g. **Creating well equipped, separate meeting places for the special *Mulakat* between children and parents inside,** allowing for special Mulakat between parents in prison and their children left outside who are below 14 years of age.

h. **Availability of a visiting pediatrician** in all women's sections were there are children below 6 years of age.

i. ***Balwadi*-cum-*Creche* Or *Anganwadi***

- There should be a *balwadi*-cum-*creche* or *Anganwadi* in every prison with the aim of creating a normalising environment for such children. This facility should be physically situated outside the prison but within the prison premises
- The *balwadis* should be run as *anganwadis* under the ICDS project of the Ministry of Women and Child Development, GOI.
- The *balwadi* should be run outside the prison premises, which can also be used by children of prison staff and from nearby communities, to help promote integration with the community and achieve financial viability.
- There should be space for free movement and playing in the *balwadi*.
- The *balwadi* should be equipped with playthings, toys and games.
- Programmes on mother and childcare, hygiene, family life education, etc. should be organized inside the prison for the mothers regularly. A mother and childcare worker may be appointed in all prisons where there is a women's section.
- Age group for the *balwadi* should be between 2 to 6 years. For children below the age of two years, there should be a *crèche* facility.

Children left Outside

a. Mothers should be allowed to make and receive telephone calls to and from their children (in a regulated manner) to encourage relations between them.

b. Meetings between the imprisoned mothers and their children should take place in the privacy of a separate room, permitting face-to-face interaction and touch.

c. Prison authorities should maintain accurate information about the whereabouts of prisoners' children, including those who have been institutionalised.

d. Women prisoners should not be, as far as possible, transferred to prisons outside their district of residence, so that their ties with their children do not get weakened. Children should be informed about their mothers' transfer to another prison.

e. Arrangements should be made for a mother to meet her child outside if the child is seriously ill.

f. Prisoners should be assisted in contacting relatives, various child welfare authorities and welfare agencies with respect to the protection and welfare of children outside.

There should be Prison Welfare Officers/Social Workers or a Specialised Social Work Agency appointed for every prison for the welfare of prisoners, children of prisoners and their families. There should be a separate worker for women prisoners and children of prisoners in each prison, responsible for all the above tasks.

Some additional suggestions with regard to steps needed to reduce overcrowding of prisons

- With regard to the release of under trial prisoners on personal bond, the amendments to Cr.P.C. (2005) have made provisions for release of under trial prisoners on personal bond under Section 436 and 436A. A survey of such cases may be carried out every six months by the District Legal Services Authorities in coordination with the prison authorities and presented before the magistrates/judges concerned in each district.
- With regard to the provision of legal aid for release on bail, reduction of bail amount, release on PR Bond and speedy trial of cases, the State Legal Services Authority should direct the District Legal Service Authorities (DLSAs) in the state to arrange for lawyers for unrepresented under trial prisoners through their legal aid panels. The DLSAs should contact the prison superintendents and asking for lists of unrepresented under trial prisoners once every quarter, so that legal aid may be provided to such prisoners.
- The Maharashtra State (Visits to Jails and Homes for Children) Project Rules, 1993, provide for appointment of Duty Counsels for all prisons, children's and women's institutions, and mental hospitals in each district of the state. These Duty Counsels (who are lawyers by qualification) are supposed to visits these institutions and provide legal guidance, write bail applications, and arrange for legal aid lawyers for legally unrepresented under trial prisoners. The honourarium paid to Duty Counsels should be increased from the current Rs.60/- per visit in cities and Rs.40/- visit in towns/district places, to a decent level (Rs1000/- per visit in cities and Rs. 600/- per visit in towns/district places), so as to attract a better quality of lawyers as Duty Counsels. These Rules may be studied by other states and similar Rules may be enacted by them for implementation.

States may also consider appointing para-legal workers and social workers or NGO representatives with basic legal knowledge to be appointed as Duty Counsels.

- The honourarium paid to lawyers in the legal aid panel needs to be upgraded to decent levels to attract better quality of legal aid lawyers, who will take up cases of under trial prisoners for release on bail, PR Bond, or to expedite their trials in courts. It is suggested that a minimum of Rs. 5000/- per case at the lower courts and Rs. 8000/- per case at the sessions courts may be paid to legal aid lawyers by the state legal services authorities. For bail applications, a minimum of Rs. 2000/- at lower courts and Rs. 4000/- at sessions court level may be considered for payment as honourarium to legal aid lawyers.
- There should be greater use of the Probation of Offenders Act, 1958 by the judiciary, as a means to decongest prisons, by releasing young, first-time and less serious offenders on probation. There should be quarterly meetings organised in each district chaired by the district and sessions judge and attended by the district probation officer, the member-secretary of the district legal service authority and the prison superintendent in the district to review and monitor the implementation of the P.O. Act, 1958.
- There should be six-monthly review of cases of convicts who could be released on premature release, by the Advisory Board (responsible for deciding such cases). A similar review of cases could be carried out to identify cases that could be sent to the Open Prisons and Open Colonies in the state. A State Sentence Review Board may be set up in each state for this purpose, as suggested in the Model Prison Manual 2003.
- The meaning and scope of release on parole needs to be changed from the present system of annual leave of around 30 days in a year to the concept of 'suspension of sentence' for long-term prisoners with good behaviour (after a minimum period of the sentence has been completed), along the lines in some practiced in many the western countries. Such a concept also exists in the State of M.P., through a separate legislation called M.P. Prisoners Release on Probation Act, 1954.
- The computerization of prison records can facilitate in better maintenance of records pertaining to under trial and convicted prisoners. This can in turn help in identifying cases of under trial prisoners languishing in prison and forwarding such cases to the District Legal Service Authorities for speedy trial, or release on bail/personal bond.
- The facilities provided to families of prisoners when they come for 'mulakat' should be upgraded – with a place for them to sit, drinking water and toilet facilities and a welfare officer or a representative of a recognized NGO for legal guidance and family counseling. A PCO with STD facility should be set up inside the prison so that prisoners may establish contact with their

families at regular intervals (once in 15 days) under the supervision of a prison officer, from the point of view of security. These calls may be recorded and the tapes screened before they are erased, to avoid their misuse. Such an experiment is already in use in Karnataka prisons and in some states in the country. This would lead to better communication between the prisoners, their families and the lawyers representing the prisoners, leading to improved chances of being released on bail or speeding their trials.

- NGOs should be encouraged to do legal guidance work and link up with district legal services authorities to arrange legal aid for unrepresented under trial prisoners languishing in prisons. The state legal services authorities may organise para-legal training for such NGOs in the state in collaboration with academic institutions such as the national law schools of law colleges / social work colleges of repute in the state.
- At least one law college may be identified in each district and linked with the district legal services authorities to provide legal guidance work for under trial prisoners. Senior students of these law colleges (third year students of three-year course and fourth and fifth year students of five-year course) may be sent in batches to the nearest prisons to write bail applications and identify cases requiring legal aid and guidance. These students should work under the guidance of their faculty as part of their field training.

विशेष तपास पथक

श्री. आनंद निरगुडे
(निवृत्त न्यायाधीश मा. उच्च न्यायालय, मुंबई)
अध्यक्ष

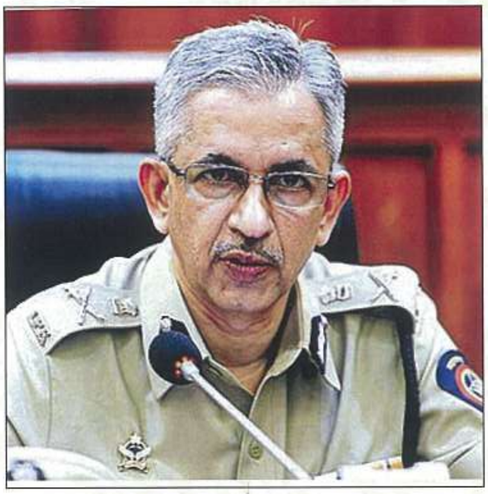

श्री. प्रविण दिक्षित
(निवृत्त पोलीस महासंचालक)
सदस्य

श्रीमती. अंजली देशपांडे
(सामाजिक कार्यकर्ता, दृष्टी स्त्री अध्ययन व प्रबोधन केंद्र, पुणे)
सदस्य

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, मुंबई

गृहनिर्माण भवन, पोटमाळा, वांद्रे (पूर्व), मुंबई - ४०० ०५१.

दूरध्वनी : ०२२ २६५९ ०४७४ / ०२२ २६५९ ०८७८

Email : mscwmahilaayog@gmail.com

Website : www.mscw.org.in

Maharashtra State Commission For Women

Tejaswini App